

267
1445

7999

ՄԵԼՔԻՍԵԴԵԿ ԵՊԻՍ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ

ՊԵՏՐՈՍ ԶԱՆԳԵԱՆՑ

ԿԵՆՍԱԿՐՈՒԹԻՄ

(Պատկերով)

(Արտատպւած «ԼՈՒՄԱՅ» հանդիսից)

ԹԻՖԼԻՍ
Տպարան Մ. Զարուհի և Ընդ. Կիկ. 21
1898

Պետրոս Զանգեան

890 /

855555 50925P

544-9414950545

(գրությունը «ՏԻՆԱԿԱՆ ԳԱՐԱՆԱՐԱՆԻ») Գ

91445-60

21 11/11/11 11/11/11 11/11/11

8081

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն

Զմիւռնիոյ առաջնորդական պաշտօնէս հրաժարելով
և ի Պօլիս գալով՝ բնակում էի ի Գրգըլ-Թովրակ, Զմիւռ-
նացի Սերովբեան Գալուստ Աղայի ամբարանոցումն, որ
չրջապատուած էր այգեստանով և մրգաբեր ծառատանով։
Գալուստ Աղայ, առևտրական ասպարէզէն քաշուած, ա-
ռանձնական կեանք էր վարում. ես ընկերացայ իրեն, իւր
յատուկ հրաւիրմամբ, զի արդէն վաղածանօթ էր ինձ։
Ամուրի էր նա, մաքրակենցաղ, ուղղամիտ և ընկերական
յարաբերութեանց մէջ աննենգ ու հաւատարիմ։ Այս ազ-
նիւ բնաւորութեամբ էր, որ իբր միջնորդ առևտրական
մեծամեծ տանց, կալուածատէր եղած էր և ՚ի կենդանու-
թեան իսկ ամենն կտակած էր իւր այրի քրոջն, որ բա-
րեհամբաւ գաւակաց մայր էր ՚ի Զմիւռնիա։

Մեռած անհայտ անաճնորդական հովուութենէ զկնի՝ արդէն կարօտ էի մենաւորական կենաց սփոփման և կազմութեան: Նախախնամութեան մատն էր անշուշտ, որ անաճնորդած էր ինձ սոյն բնակարանն: Սրտով ու մտքով վշտակրողներն ու վաստակողներն միայն քաջ կը զգան, թէ ի՞նչ քաղցրութիւն ունի առանձնութիւնն, երբ մտայոյզ ժխորներուն յաջորդում են բնութեան զննութիւնն, սովորական կամ պաշտօնական խոկումներուն՝ հոգևոր յափշտակութիւնն ու խորհրդածութիւնն. և ներկային՝ անցեւորին յիշատակներն ու ապագային տեսիլներն. է որ պայծառ, է որ սևաթոր:

Դալուստ Աղայ այգեստանին տուած էր իւր ուշադ-
րութիւնն, իսկ ես՝ ընթերցման, գրութեան և յաւէտ մը-
տածութեան: Մենք օրուան մեծ մասն գրեթէ տարակայ
էինք իրարմէ: Միայն սեղանն էր, որ մեզ միացնում էր,
միայն լրագրերն էին, որ ընթերթէն յետոյ կարդում էինք
միասին, միայն ոմանց մեր բարեկամաց հազուադէպ այ-
ցելութիւնն էր, որ մերթ ընդ մերթ խռովում էր մեր
մենաւորութիւնն՝ աղգային տխուր իրողութեանց զրոյց-
ներով:

Սոյն մենաւորութեան ծնունդն են իմ մի քանի գը-
րաւոր երկերս, տպուած և անտիպ — *Գոհութեան գիշա-
տը*, *Հօտն Զմիւռնիոյ*, *Թղթերս՝ առ Պապն Հռովմայ եւ
առ ս. Պատրիարքն Աշրգեան*, *Երկու խօսքս*, *ինչ ինչ
Աղօթքներ*, և այլն և այլն: Այս մենաւորութեան մէջ էր,
որ դարձնում էին շատ յիշատակներ՝ ուսանողական, ու-
սուցչական, փարզապետական, պատկերանում էին շատ
անցքեր՝ ուրախական, տխրական, քաջալերական, մհատա-
կան: Այս մենաւորութեան մէջ էր, որ մի գիշեր երևե-
ցաւ ինձ ի տեսեան ծերունի Հայրապետն Ներսէս Աշտա-
րակեցի և ասաց. «Աւրիս. լաւ արիւր, որ մեր եկեղեցւոյ
պատմութիւնն գրեցիր, եթէ թշնամիք ու սուտ գաւա-
կունք այսպիսին նորա պարզութիւնն ու առաքելական ուղ-
ղութիւնն, գոնէ Պատմութիւնն միշտ վկայ կը մնայ թէ
Հայոց եկեղեցին, երկար դարեր, էապէս քրիստոնէական
մնացած է իւր փարզապետութեամբ ու վարչութեամբ»:
— Մեծ բան չէ, ասացի, գրածս, Հայր իմ, և խոնարհե-
ցայ սուրբ աջն համբուրել: «Լաւ է, լաւ է, կրկնեց» և
աներևութացաւ:

Դողալով դարձնեցայ և սկսայ լալ ու հեծկլալ:
Նոյն պատկառելի ծերունին էր, որ շատ անգամ իւր այ-
ցելութեամբ քաջալերում էր Ներսիսեան ուսումնարանի
ուսուցիչներն ու սաներն: Այլ ես չը քնացայ, արդէն ար-

շալոյսն ծագելու վրայ էր: Ելայ, լուացուեցայ և գնացի՝
ծառի տակ նստայ:

Տեսեան տպաւորութեամբ պաշարուած էին միտքս
ու սիրտս: Գողցես ի Գրգըլ-Թոփրակ չէի, այլ ի Թիֆ-
լիս, ի Ներսիսեան ուսումնարանի, ուր Հայրապետին հետ
պատկերանում էր նաև Աղնիւ Տեսուչն Պետրոս Զանչեանց,
որոյ ճակատն համբուրում էր Հայրապետն՝ իրեն դիմաւո-
րած ժամանակ: Ա՛խ, մտածում էի, երանի՜ թէ հնար
լինէր տեսիլս պատմել Աղնիւ Տեսչին, կամ գոնէ մի ըն-
կերիս և իրենց հետ բաժնել զգացումներս: Տեսակ տե-
սակ իղձեր յաջորդում էին իրարու: Մի անպատում փա-
փաղ յուզում էր սիրտս, գէթ մի անգամ ևս ի կենդա-
նութեան տեսնել Աղնիւ Զանչեանցն, խօսակցիլ իրեն հետ,
լսել իւր խորհրդներն, որոնք օգտակար եղած էին ինձ
բովանդակ կենացս մէջ:

Այսպիսի ծփանաց մէջ էի, երբ յանկարծ փափաք
ծնաւ սրտումս՝ պատրաստել պ. Զանչեանցի *կենսագրու-
թիւնն*: Ծառաստանէն դարձայ սենեակս և իսկոյն մի
նամակ գրեցի սիրելի ընկերիս՝ պ. Պաօշեանցին, որչափ
կարելի է շուտով կենսագրական տեղեկութիւններ հաղոր-
դել ինձ Պ. Զանչեանցի մասին, այսինքն այնպիսիներ,
որոնք անծանօթ էին ինձ և որոց թերևս ինքն կարող էր
գիտակ լինել հարցնելով:

Որո՞ւ մտքէն կանցներ, թէ երբ ես խորհում էի Պ.
Զանչեանցի կենսագրութեան մասին, նա արդէն պառ-
կած էր հիւանդապին: Ո՞վ կարող էր դուշակել թէ Պ.
Պաօշեանցին գրած նամակիս պարունակութիւնն պիտի
լսէր նա կենաց և մահուան վերջին ճգնաժամին: Բայց
նախախնամութիւնն ունի խորհուրդներ, որոնք միշտ գաղտ-
նիք են մարդու համար: Կայ, կայ մի խորհրդաւոր կապ,
որով միշտ ու տրամութիւն հաղորդում են հեռաւոր
բայց իրար սիրող սրտեւուն: Մարդ տխրում է՝ առանց

պատճառն իմանալու. արտասուում է՝ առանց գաղտնիքն թափանցելու: Հաւատացէ՛ք, որ երբ փափագ յղացաւ Զան- շեանցի կենսագրութիւնն պատրաստել, սիրտս խռովե- ցաւ, աչքերէս արտասուք ցօղեցաւ և սակայն չը գիտէի ընա՛ւ թէ նա մատնուած է հիւանդութեան:

Ահա թէ ի՞նչ է գրում ինձ այն ժամանակ Պ. Զան- շեանցի մահճակալի սնարէն Ղարաբաղի Հայրենասէր զա- ւակն՝ անմոռանալին Համբարձում Հախումեանց:

«Մեր անփոխարինելի բարեկամ Պետրոս Զանշեան- ցի մահիցն քանի մի օր առաջ Պաշտեանցն նրանից ինչ ինչ տեղեկութիւններ էր խնդրել իւր կենսագրութեան մասին իբր թէ Ձեր յանձնարարութեամբ, ինձ յայտնե- լով յանձնեց ստուգել այդ բանը, արդեօք իսկապէս Ձեր յանձնարարութեամբ է խնդրածն, թէ ինքն է ունե- ցել ցանկութիւն Ձեր անունովն ունենալ: Երբ տեղեկա- ցայ, որ իսկապէս Ձեր կամքն է եղել և յայտնեցի իրեն՝ անսահման ուրախութիւն նկատեցի իւր դէմքի վրայ: Ա- մէն օր շարունակ այցելում էի և օր չէր անցնում, որ չը յիշէր Ձեզ, չը մտաբերէր անցեալն, չը խօսէր և չը խորհէր ներկայիս մասին, մանաւանդ վերջին օրն. մա- հիցն քանի մի ժամ առաջ մօտն էի, երկար պահեց, կար- ծես իմանում լինէր իւր վերջին ժամերն: Բարեկիս (մնաս բարևի ժամանակ) սկսաւ օրհնել ինձ և զաւակներիս այս սուրբ խօսքերովս. «Օրհնեալ լինիս երեխաներովդ. նրանց հետ ի միասին երջանիկ ապրիս» և յետոյ աւելացրեց. «գիտեմ ժամ ես գնում, չը մոռանաս աղօթքը — Յիշեա՛, Տէր, զպաշտօնեայս քո, զծնողսն մեր, զվարդապետս, զեղ- բարս, զընկերս և այլն»: Ես միանգամայն մնացի ապշած և սառած կանգնած դրան շէմքումն, որովհետև ինքդ էլ լաւ գիտես, որ նրա բնաւորութիւնից շատ հեռի էր իւր սրտի զգացմունքն դէպի իւր սիրելիս խօսքով արտասա- նել: Միւս օրն առաւօտեան լսում եմ, որ այլ ևս չը կայ

Պ. Զանշեանց. նոյն իսկ գիշերն վախճանուել է: Կարծես թէ միջեց ինձ համար աշխարհս, ըստ օրինակի Փրկչին: Նա գկնի իւր մահուան քեզ թողուց ինձ մխիթարիչ և ի- րեն փոխանորդ: Բոլոր հագուվս փափագում եմ այն երա- նելի ժամին, երբ պիտի արժանանամ սուրբ և քաղցր տեսութեանդ և բանամ սիրտս առաջիդ և հանգստանամ: Առ այժմ այսքան միայն կասեմ թէ՝ «Աստուած լինի մխի- թարիչդ և պաշտպանդ. երկար ապրիս, Ազգդ և Եկեղե- ցիդ պաշտպանելու համար»: 27 Մարտի, 1889. Թիֆլիս:

Ուրեմն, տակաւին ՚ի կենդանութեան Պ. Զանշեան- ցի, ինքնին յղացած խոստումնս է, որ այսօր պիտի կա- տարեմ, թէև շատ ուշ: Բայց թէ պիտի յաջողիմ արդեօք պսակել այն վստահութիւնն, որ ունեցած է երջանիկն Զանշեանց իմ կենսագրական փափաքին վրայ և որուն համար ասում է նամակագիրն. «երբ յայտնեցի իրեն, անսահման ուրախութիւն նկատեցի իւր դէմքին վրայ»:

Ես պիտի գրեմ, ինչ որ տեսած եմ, ինչ որ զգա- ցած եմ, ինչ սր յաճախ այլոց պատմած եմ և ինչ որ, իբրև օրինակելի պատկեր, երբէք աչքէս, սրտէս, մտքէս և յիշողութեանէս հեռացած չէ: Պիտի գրեմ այն օրէն, երբ իբրև Տեսուչ և ուսուցիչ տեսած եմ Ներսիսեան ու- սումնարանում: Ձեմ կարող գրել ոչ մի անստոյգ բան. չեմ կարող շռայլել ոչ մի աւելորդ գովեստ. զի գիտեմ թէ՛ նա ատում էր ստութիւնն, ատում էր շռայլ գովեստն, որ դարձեալ ստութիւն է այլ պատրուակի տակ: Համո- զուած եմ թէ՛ նորա ոսկերքն անգամ կը բողբոքէր ինձ դէմ, եթէ ստութեան ամենադոյզն ստուեր սպրդած լինի նորա կենաց չընաղ, ամբիծ, վեհ, անայլայլելի պատկե- րին, որոյ վրայ շնորհք, իմաստութիւն և սէր միանգա- մայն էին ցոլանում:

Զատերն արդէն գրած են Պ. Զանշեանցի կենաց վը- րայ և ես ամենէն յետինն եմ, թէև ամենէն առաջ յղա-

ցած էի գրել: Մեծ փափագս էր այլոց կենսագրական-
ներն լրագրներէն հաւաքել և ի մի ամփոփելով կցել իմ
գրածին և այնպէս հրատարակել, որով պիտի տեսնուէր
թէ ամենքն ևս միևնոյն առարկնութիւններն, միևնոյն
կատարելութիւններն նշմարած են Պ. Չանշեանցի կենաց
և գործոց նկատմամբ. բայց զգացի որ դժուարութեանց
պիտի բաղխիմ և հետևապէս լաւ համարեցի համառօտա-
գրել այդ կենսագրականներու այն կտորներն, որոնք վե-
րաբերում են Պ. Չանշեանցի յառաջ քան Տեսչութիւնն
ունեցած կեանքին և մեր երկին գլխակարգութեանց ա-
ռաջին տեղն իրենց նուիրել, ինչպէս որ ի վերջոյ՝ հի-
ւանդութեան, մահուան և յուղարկաւորութեան պարա-
գաներն ևս իրենցմէն բաղուածել: ¹⁾

1) — Ցաւում եմ, որ չը կարացի ձեռք բերել Աղբիւր
պարբերականն, որոյ մէջ միայն հրատարակուած է նոյն ժա-
մանակի վիճակաւոր Առաջնորդի՝ Արիստակէս ս. եպիս-
կոպոսի խօսած դամբանականն, յորմէ կարող էի նոյնպէս
բաղուածներ անել:

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԵՏՐՈՍ ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆ ՇԱՆՇԵԱՆՑ

ՄԱՍՆ Ա.

Ա.

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՔԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐ

Նոր-Դարէն (22 մարտի 1889) — Պետրոս Սամուէ-
լեան Շանշեանցն ծնուել է Թիֆլիսում 1819 թուակա-
նին, օգոստ. 13-ին: Շանշեանցներն Վրաստանի Ազ-
նուականներ են և Վրաց իշխանութեան ժամանակ Տէ-
րութեան գանձապետութեան պաշտօնն Շանշեան տոհ-
մին էր հաւատացած: Վրաց վերջին թագաւորի՝ Գէոր-
գի-խանի խնդիրքով, ռուսների իշխանութեան ժամա-
նակ, նոյնպէս գանձապետութիւնն յանձնուեցաւ Շան-
շեան Տանն և Սամ Գիվիչն՝ ինչպէս անդրանիկն իւր
տոհմի մէջ՝ ստացաւ Թիֆլիսի գանձապետութեան պաշ-
տօնը, որ երկար տարիներ վարում էր ամենայն հաւա-
տարմութեամբ: Վրաստանի կուսակալ Գեներալ Երմո-
լովը մեծ հաւատ և վստահութիւն ունէր դէպի իւր
գանձապետն և շատ յարգում էր նրան:

Մի անգամ նահանգական ղառախազն (Գուբերնս-
կի Պրօկուրօրն) Սամ Գիվիչին հարցնում է՝ թէ ինչ

պատասխան կը տայ, եթէ մի օր փոշէթաթախ ոսկիները գողցուին: (Այդ ժամանակ Գանձարանն ստացել էր մի քանի պարկ նոր ձուլուած ոսկիներ):— Ես, դու, կամ փողերը համրողը պէտք է գողանանք, պատասխանում է նրան Սաամ Գիվիչն, ուրիշ ոչ ոքի կարելի չէ մեղադրել:

Եւ արդարեւ՝ շատ չի քաշում, Սաամ Գիվիչն առանց վրդովմունքի յայտնում է իշխանութեան գանձարանի զրամարկդից նոր ստացած ոսկիների մի պարկի անհետանալը և հետն էլ աւելացնում է, որ ինքը վրստահ է թէ մի օր կորուստն անթերի կգտնուի:

Իշխանութիւնն ոչինչ կասկած չտանելով Գիվիչի հաւատարմութեան մասին, թողնում է նրան հանգիստ շարունակելու իւր գործը:

Սաամ Գիվիչն, իբրեւ ջերմեռանդն քրիստոնեայ և առաքինի մարդ, մոռացման տալով կորուստն, իւր սովորութեան համեմատ կարգում է Աստուածաշունչը իւր գերզաստանի մէջ և բացատրութիւններ է տալիս: Մի անգամ, երբ առանձնացած իւր սենեկի մէջ պաւստում էր ս. Գրքի ընթերցմունքով, բացում է դուռը մեծ բաղնիքնով և ներս է մտնում Նիկողայոս Արղութեան իշխանը և ոսկու պարկը ցած ձգելով յատակին «Ա՛ռ Սաամ Գիվիչ քո կորուստդ» ասելով՝ անմիջապէս դուրս է գնում:

Սաամ Գիվիչն, պարկը գետնին թողած, վազում է Արղութեանի ետեւից՝ կոչելով նրա անունը, բայց արդէն ուշ էր. իշխանը անհետացել էր: Նրա հարց ու փորձին ընտանիքը, նրա ծառաները յայտնում են, որ իշխան Արղութեանին չեն տեսել. նա ամենեւին տուն չէ եկել, որ դուրս գնար: Սաամը զարմացած վերադառնում է սենեակը և պարկը չէ գտնում յատակի վրայ ընկած: Սաամի երեւակայութիւնն ստեղծած է լի-

նում այդ դէպքը, նրան երևում է իրողութիւն այն, ինչպէս իսկապէս չէ եղած:

— Վստահ եմ, ասում է Սաամ Գիվիչը, որ շատ չի քաշիլ և կորած ոսկիները կը յայտնուին: Այդպէս էլ լինում է: Նոյն օրը փողոցում վերոյիշեալ դատախազի ձեռքում գտնում են կորած ոսկիները անթերի, որով Սաամի վարկը բազմապատկւում է:

Սաամի կամ Սամուէլի մահից յետոյ ռուս կառավարութիւնը առաջարկում է նրա անդրանիկ որդի Նիկողայոսին, բայց նա զինուորական լինելով մերժում է. այդպիսով դադարում է Շանշեան տոհմական գանձապետութեան արտօնութիւնը:

Սաամի կրտսեր որդին՝ փոքրիկ Պետրոսը վեց տարեկան է լինում, երբ ծառայի ուսին նստած ամեն օր զայիս է լինում Ներսիսեան նորաբաց դպրանոցում ուսանելու: 1830-ին նրան տեղափոխում են Թիֆլիսի գիմնազիօնը, իսկ 1833-ին նա գնում է Մոսկուա և շարունակում է ուսումն Լազարեան ձեմարանում: 1837-ին աւարտում է ուսումն և մտնում է Մոսկուայի Համալսարանի բժշկական բաժինն. բայց բժշկութեան ուսման հետ կապուած դժուարութիւններն իւր բնութեան հակառակ լինելով, թողնում է բժշկական գիտութիւնն և մտնում է լեզուագիտութեան բաժինը:

Այնուհետեւ նա շուտով ձգում է Մոսկուան և գնում է Պետերբուրգ՝ Սրեկեան Ինստիտուտ մտնելու համար. մի տարի դեգերելուց յետոյ, անյաջողութեան հանդիպելով, վերադառնում է Մոսկուա և կրկին մըտնում է Համալսարանի իրաւագիտական բաժինը: Վասն զի Սրեկեան Ինստիտուտում Հայերն չէին ընդունւում:

1843-ին Պ. Շանշեանց Պետերբուրգի Համալսարանը թողլով և այնուհետեւ Եւրոպա ուղևորելով լինում է Վիէննա, Վենետիկ և Պարիզի Համալսարանում

լսում է դասախօսութիւններ և մասնակցում է 1848-ին յեղափոխական կրուքների ժողովներին: Իսկ 1849-ին գնում է Նէապօլ, Հռոմ և այդ տեղի Համալսարաններին էլ այցելելով վերադառնում է Պետերբուրգ, որտեղից 1849-ի վերջերում գալիս է Թիֆլիս և Ներսէս կաթողիկոսի բերանացի հրամանով Տեսչութեան պաշտօն յանձն առնում. բայց կաթողիկոսի կողմից գրաւոր հրաւերը ուշանալու պատճառով (լաւ է ասել՝ Հոգաբարձութեան մէջ անհամաձայնութիւն տեսնելով) երկու ամսից թողնում է պաշտօնը և կրկին գնում Պետերբուրգ: 1851-ի վերջումը Ներսէս կաթողիկոս և Հոգաբարձութիւնն նորից գրաւոր կերպով հրաւիրում են նրան Թիֆլիս տեսչական պաշտօնով և Պետրոս վարում է այդ պաշտօնը մինչև 1858 թուականը:

Արձագանքէն. — Արձագանք, վերոյգրեալ կենսագրական տեղեկութիւններն պարունակելով հանդերձ, յայտնում է թէ՛ Պ. Շանշեանցի մայրն շառաւիղ է Ամատունի իշխանական տան, թէ՛ իւր տուած ծանօթութիւններն, մահէն մի շաբաթ առաջ, Պետրոսէն հարցուած և գրուած են և թէ՛ Սամուէլի (հանգուցելոյն հօր) Աստուածաշունչ կարգալու սովորութիւնն ազդեցութիւն ունեցած է որդւոյն վրայ, որ այնքան վառուած էր ս. Գրոց հոգւով ¹⁾:

1) Բարի Հօր օրինակն շատ կերպերով ազդեցութիւն ունեցած է որդւոյն վրայ: Պետրոսի հայրն յատուկ սենեակ ունեցած է, յատակն աղիւսների մանրուած կոտորտանքով ցանուած, ուր սովորութիւն ունեցած է չորած աղօթել առաւօտ և երեկոյ: Պ. Շանշեանց պահում էր այս գեղեցիկ սովորութիւնն: Իւր տեսչութեան ժամանակ պատահած է՝ որ աշակերտներէն, որ և իցէ խնդրոյ համար, սենեակն մտած են և տեսնելով որ չորած աղօթում է, պատէն կախուած փայտեայ փորրիկ խաչելութեան առջև, զգուշու-

Պ. Իզմիրեանցի խօսած դամբանականէն. — «Ես ճանաչում եմ սրան (ակնարկելով հանգուցելոյն, որ ամփոփուած է դադարի մէջ) գուցէ աւելի քան ուրիշները, որովհետեւ մենք միասին ենք եղել սկիզբը Ներսիսեան Դպրանոցում, յետոյ 1835 թուականներում ընկեր էինք Լազարեանց ձեմարանում. միասին աւարտել ենք մեր ուսման ընթացքը. միասին մտել ենք Բարձրագոյն ուսումնարան և մի և նոյն տարին, այն է 1843 թուին լրացրել ենք մեր իրաւագիտական ուսումը Պետերբուրգի Համալսարանում, բնակուելով միասին տարիներ և անկեղծ բարեկամ մնալով մինչև վերջին օրը: Իւր ուսումը աւելի կատարելագործելու համար նա գնաց Պարիզ, ուր Համալսարանումը մի քանի տարի լսում էր փիլիսոփայական և աստուածաբան դասախօսութիւններ:

Իմ ծանօթութեան առաջին ընկերացի մինչև մահը ես տեսած չեմ և իցէ շատերը ձեզանից նոյնպէս տեսած չը չինին այնպիսի մի անշփոթ, խաղաղ, անվրդով բնաւորութեան տէր, ինչպէս էր հանգուցեալն: Բամբասանք, հայհոյանք, զրպարտութիւն, կեղծաւորութիւն, սուտ խօսիլ և անարդարութիւն նրա հայեցուածքով կարծես թէ՛ մարդկային բնաւորութիւնից դուրս մի բան էր և զարմանալով զարմանումէր, երբ լսում էր մէկի բերանից այդպիսի մի բան . . . Երբ նա դեռ ձեմարանումն էր, երբէք տղայական չարութեանց չէր մասնակցում, պարապելով միշտ առանձնապէս իւր դասերով և դործով. . . Աւետարանն նրա ամենօրեայ Գիրքն էր, իւր ազդեցութեամբ նոյն ժամանակն իսկ նա գրաւած էր մի քանի ընկերներ, որոնք

թեամբ յետ դարձած են, որովհետեւ աղօթաւորն և ոչ իսկ յետ նայած է: Այսպէս պատահած է ինձ այն օրուան երեկոյին, երբ Պ. Շանշեանցի քրոջ յուղարկաւորութեան տխուր հանդէսն կատարուած էր:

նոյնպէս, կուսակիւրօն եկեղեցական պաշտօնեայ էին կամենում լինիլ Ազգին ծառայելու նպատակով: . . . Նա ունէր իւր բարձր գաղափարներն և լի էր Հայրենիքի, Ազգի սիրով:

Պ. Գ. Եւանգուլեանցի ուղևորէն հրատարակած կենսագրականէն. — «Պ. Շանշեանցն, 40 թուականներու մեջ Պետերբուրգի Համալսարանի մէջ իւր իրաւաբանական ուսումն աւարտելէն զկնի՝ ուղևորուում է ի Պարիզ աստուածաբանութիւն ուսանելու: 1848-ին ունկընդիր է լինում Սորբոնի Համալսարանին մէջ հընչուած հայրենասիրական դասախօսութեանց և իւր առջև կատարուում են Հասարակապետութիւնն փրկելու ջանքերն: Պ. Շանշեանց վերադառնալով Պետերբուրգ, զինուորական նախարար իշխան Չերնիշովի թախանձանօք յանձն է առնում դաստիարակել նրա զաւակներն: 1851-ին երջանկալիշատակ Ներսէս կաթողիկոսն հրաւիրում է Թիֆլիս՝ Դպրանոցի Տեսչութեան պաշտօնն վերելու համար»:

Մեր համառօտագրած կենսագրականաց մէջ Պ. Շանշեանցի կենաց մասին կան ընտիր գնահատութիւններ, որոնք պիտի ունենան իրենց պատշաճ տեղն մեր երկին յաջորդ գլուխներուն մէջ:

Բ.

ԱՌԱՋԻՆ ԿՈՉՈՒՄՆ Պ. ՇԱՆՇԵԱՆՑԻ Դ ՏԵՍՉՈՒԹԻՒՆ ՆԵՐՄԻՍԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻ. — ԱՆԱԿՆԱԼ ՎԵՐԱԳԱՐՁՆ Դ ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ. — ԹՈՂԱԾ ՏՊԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆ:

Աշնան առաւօտ էր. դասերն սկսուելու զանգակն արդէն հնչած էր և մի անսովոր լուսութիւն տիրում էր Ներսիսեան վարժարանի մէջ: Լուր հասած էր, որ նոր

Տեսուչն պիտի այցելէ Դպրանոցն: Աշակերտաց անհամբերութիւնն անպատմելի էր, որովհետեւ մի քանի անգամ արդէն տեսած էին Տեսուչն անցնելու ժամանակ — վեհ ընթացքով, կոնաձև փեղուրով և ուսանողական երկայն աղաբողոնով (մանտոյով), մի ծայրն կուրծքէն դարձուած և ձախ ուսէն կախուած: Նախապատրաստականն և առաջին դասարանն այցելելէն զկնի՝ մտաւ մեր դասարանն, որ երկրորդն էր ¹⁾:

Աշակերտք ոտքի կանգնեցան և բարեն ընդունելէն զկնի՝ նստան. իսկ ինքն չը նստաւ, ինչպէս տեսանք յետոյ, իւր Տեսչութեան բովանդակ շրջանին մէջ, որ միշտ ոտքի վրայ ունկնդրում էր դասախօսութեանց, իւր գիտողութիւններն վերջը առանձինն հաղորդելով դասախօսին:

Կրօնագիտութեան դասի ժամն էր, ուսուցիչն բա-

1) Եօթն ամիս հազիւ կար, որ ես մտած էի վարժարան (Մեծ պահոց մէջ 1849), որոյ Տեսուչն էր այն ժամանակ Կարապետ վարդապետ Շահնաղարեան: Հարցուց, տեղեկացաւ, որ ուսած եմ Սանահնի վանքում, գիտեմ Չամչեան Բերականութեան առաջին մասն, կարող եմ թարգմանել նոր Կտակարանէն՝ չորս Աւետարաններն, Գործք Առաքելոցն. իսկ Հին Կտակարանէն՝ Ծննդոց և Ելից Գրքերն և ուղղագրութիւնս փորձելու համար ինքն թելադրեց որ գրեմ, յոյս 'ի լուսոյ զմեզ լուսաւորեալ և տեսաւ որ լոյսն անսխալ հոլովեցի ('ի լուսոյ և ոչ 'ի լոյսոյ), անունս արձանագրեց և երկրորդ դասարան մտնելու թուղթ տուաւ, յայտնելով միանգամայն թէ՝ Հայերէնին համար երրորդ դասարանի արժանի էի, իսկ ուսերէն չիմանալուս համար՝ առաջին դասարանի, բայց յուսալով թէ՝ ուսերէնն շուտով յառաջ կը աանես, երկրորդ դասարան նշանակեցի:

Մի քանի օրէն զկնի լուր տարածուեցաւ վարժարանի մէջ՝ թէ Շահնաղարեան վարդապետն արտասահման գնացած է:

ցակայ էր տկարութեան պատճառաւ: Տեսուչն մի ուշադիր ակնարկ ձգեց աշակերտաց վրայ և պատուիրեց ուղիղ նայիլ և ոչ գլուխն կախ: Երեւի, նշմարեց թէ աշակերտներէն ոմանք իրենց առջևն էին նայում և ոչ ուղիղ:

Կարող ես Հայր մեր ասել, հարցուց Տեսուչն առաջին զրասեղանի վրայ գտնուող մի աշակերտի: Այո, պատասխանեց, բայց ոտքի կանգնելով՝ չկարաց անսխալ ասել: Մի քանի աշակերտք ևս հետզհետէ կրկնեցին Հայր մերն, բայց ոչ անսխալ: Երկու աշակերտք Ղարայարուլթիւնեանց և Խարազեանց (այժմ Տ. Ղևոնդ) որ միանգամայն փոխասաց դպիր էին Վանքի Մայր եկեղեցում, ուղիղ արտասանեցին: Ես ևս գիտէի, բայց չը համարձակեցայ ոտքի կանգնել և յայտնել թէ գիտեմ: Պատուէր տուաւ երկու աշակերտներուն, որ Հայր մերն անսխալ ուսուցանեն միւսներուն և ինքն մեկնեցաւ:

Աննկարագրելի էր իւր թողած տպաւորութիւնն — հասակն վայելուչ, կեցուածն վեհ, քաջալանջ, գանգարահեր, տեսքն պայծառ, նայուածքն հեզ ու թափանցիկ, արտասանութիւնն քաղցրալուր, խօսքերն հոգեբոյր: Այս հրեշտակատեսիլ անձն էր Պետրոս Շանշեանց, նոր Տեսուչն վարժարանին:

Առաջին վայրկենէն աշակերտք զրաւուած էին. առաջին տեսութենէն քաջալերուած էին յառաջդիմելու: Բնաւ ծանր եկած չէր, որ Հայր մեր հարցուցած էր, վասն զի զգացած էին իրենց սխալն. զգացած էին որ ամեն բան պէտք է անսխալ ուսանիլ, ուղիղ հասկնալ, ուղիղ արտասանել, մանաւանդ Աղծթըն, որոյ մէջ մեր բերանն ու սիրտն պէտք է որ իրարու հետ կապուած լինին:

Դպրանոցի մէջ ճաշելու սովորութիւն չը կար. եր-

կու ժամ միջոց տրուած էր երթալ ճաշելու և դառնալու համար: Աշակերտք սոյն օրն զրեթէ ամենքն ժամանակէն առաջ դարձած էին և իրարու պատմում էին թէ՛ որ դասարանի մէջ ինչ հարցուցած է Տեսուչն, ինչ խօսած է, ինչ պատասխանած են և այլն և այլն:

Համակրութիւնն ու ցնծութիւնն ընդհանուր էր. խօսակցութիւնք զուարթախառն: Մեր դասարանի աշակերտք մասնաւորապէս հաւաքուած կրկնում էին Հայր մերն: Լուր եկաւ թէ՛ Տեսուչն եկած է և խորհրդարանումն է: Ուսուցիչներն տակաւին եկած չէին և միայն օրապահ վերակացուն էր, որ վազվզում էր դասարանէ դասարան և պատուիրում էր լուռ և հանդարտ լինել:

Յանկարծ Տեսուչն մեր դասարանն մտաւ. թաշկինակի մէջէն երեք խոշոր տանձ հանեց, զրասեղանի վրայ դրաւ, իւր մօտ կոչեց Ղարայարուլթիւնեանցն ու Խարազեանցն, մի մի հատ իրենց տուաւ, իսկ երրորդն նոցա վկայութեամբ ինձ տուաւ, որովհետեւ ոչ միայն արդէն գիտէի Հայր մերն, այլ և հայերէն դասերու սերտողութեան ժամանակ շատերուն օգնում էի, մինչև անգամ երրորդ դասարանէն դիմողներուն:

Նոյն օրն ս. Հայրապետի մօտ ճաշած էր Տեսուչն և նորա սեղանէն բերած էր տանձերն՝ Հայր մերն անսխալ և հասկնալի մտադրութեամբ արտասանողներու համար, ինչպէս որ ինքն յայտնեց:

Մի քանի շաբաթ այսպէս շարունակեց իւր այցելութիւններն, ամեն անգամին, իւր վարմունքով ու խօսքերով, անջնջելի տպաւորութիւն թողլով աշակերտաց սրտին մէջ: Բայց ուսուցչական փոփոխութիւն կամ նոր կարգադրութիւն բնաւ տեղի չունեցաւ, մինչդեռ խօսուում և սպասուում էր:

Տեսչի այցելութիւններն դադրեցան, թէև Հոգա-

բարձրագ և վերակացուաց կողմէն անընդհատ յուսա-
դրութիւն կար, որ պիտի շարունակուին: Երբեմն, եր-
թեկեկութեան ժամանակ, Տեսուչն հանդիպում էր մեզ
ճանապարհին, շարքով կանգնում էինք և նա բարեկամ
էր գորովալիւր նայուածքով և անցնում: Ի՞նչ անպա-
տում ուրախութիւն էին մեզ համար այս պատահում-
ներն: Յանկարծ լուր տարածուեցաւ դպրանոցի մէջ,
որ Տեսուչն վերադարձած է ՚ի Պետերբուրգ: Գոգցես
կայծակնահար եղանք բոլոր աշակերտներս: Գոգցես մի
աւետաւոր հրեշտակի տեսութենէն ու բարբառէն զըր-
կուեցանք: Ապա յայտնուեցաւ, որ Տեսուչն խնդրած է
ս. Հայրապետէն բաժնել Տեսչի և Հոգաբարձութեան
պարտաւորութիւններն, այն է Տեսչին յանձնել ուսում-
նական մասն, ինչպէս են նոր ծրագրի պատրաստու-
թիւն, ուսմանց բաշխումն, դասագրեանց ընտրութիւն,
ուսուցչաց փոփոխութիւն, աշակերտաց ընդունելութիւն
և արձակումն, բարոյական և ուղիղ ընթացից հսկողու-
թիւն և այլն: Իսկ Հոգաբարձութեան թողուլ նիւթա-
կանն, ինչպէս են կալուածոց ու հասութից վերահսկո-
ղութիւն, դպրոցական ծախուց մատակարարութիւն,
կանոնաւոր հաշուապահութիւն և այլն, որով իւրաքան-
չիւրն ուղղակի իւր պարտուց կատարման պատասխանա-
տուն լինելով, հարկն պահանջած ժամանակ դարձեալ
կարող են միասին ժողով կազմել և խորհրդակցիլ կա-
րուոր դատուած խնդրոց նկատմամբ, ինչպէս են նոր
դասարան բանալ և այլն: Աշխատանաց բաժանմամբ
կը մնար անբաժան ուսումնարանի նպատակն, որ էր
պարզել դաստիարակութեան դրօշն — մարդն հասցնել
իւր կոչման, կեանքն կատարելագործելով:

Սոյն ժամանակի Հոգաբարձուքն, ինքնին բարի
մարդիկ, պատուաւոր քաղաքացիք, բայց դժբաղդաբար
յօժարած չէին համակերպիլ Տեսչի առաջարկութեան,

ցանկալով մանաւանդ միշտ իրաւունք ունենալ պաշ-
տօնէից փոփոխութեան մէջ, որ սակայն իրենց ձեռնհա-
սութենէն վեր էր:

Ս. Հայրապետն քաջ ճանաչելով Տեսչի առաջարկին
օրինաւորութիւնն, բայց չը կամելով վշտացնել Հոգա-
բարձուներն, որ իւր վաղածանօթներն էին ու ընտրած-
ներն, չէ աճապարում իրագործել Տեսչի առաջարկն,
թերեւս փափաքելով, որ Հոգաբարձուք ինքնին համո-
զուին և գործադրեն: Իսկ Տեսուչն համոզուած լինելով
թէ առանց իւր առաջարկն ընդունուելու՝ անհնարին է
հիմնովին բարեկարգել դպրանոցն և խուսելով այն
գոտութենէն ու վէճերէն, որ ապագայում կարող են
ծագիլ Հոգաբարձութեան և Տեսչութեան մէջ, բարւոք
է համարում հրաժեշտ տալ ս. Հայրապետին և դառ-
նալ ՚ի Պետերբուրգ:

Գ.

ՎԻՃԱԿ ԴՊՐԱՆՈՅԻՆ ՏԵՍՉԻ ՀՐԵԺԱՐՈՒՄԷՆ ԶԿՆԻ

Տեսչի պաշտօնավարութիւնն երկար չը տևեց, բայց
մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ: Բացուեցաւ վարժարանի
մէջ, յատկապէս հեռաւոր քաղաքներէ կամ գիւղերէ
եկած աշակերտներուն համար, գիշերօթիկ բաժին, ու-
րոյ խորհուրդն յղացած էր ինքն Տեսուչն և հաղորդած
ս. Հայրապետին ¹⁾:

¹⁾ Երանաշնորհ Հայրապետն, ինքն Դպրանոց գալով
գրողեց տասն աշակերտներ, որպէս գիշերօթիկ որդեգիր սա-
ներ, որոց մէջ ես էի ամենէն կրտսերն, և պատուիրեց եր-
թալ իմաց տալ այն բարեկամ ընտանեաց, որոց մօտ բնա-
կում էինք և գալ գիշերելու ՚ի Դպրանոցն, ուր ամեն ինչ
արդէն պատրաստուած է — ննջարան, մաշճակալ ամեն կա-

Կարգեցաւ նոր Տեսուչ Տ. Գաբրիէլ քահանայ Պատկանեանց, որոյ տեսչութիւնն շատ չը տւեց և երկու աւագ—ուսուցիչներ, Յակոբ Կարենեանց և Միքայէլ Պատկանեանց (եղբայր քահանային) ստանձնեցին տեսչութեան պաշտօնն՝ միասին վարելու։ Բայց բարոյապէս պ. Շանշեանցի տեղն միշտ բաց էր, ո՛չ մի կարգադրութեամբ չը լցուեցաւ այդ բացն, այդ պակասն։ Միշտ հառաչանօք ու խանդաղատանօք էին յիշուած վարժարանի մէջ Շանշեանցի անունն ու յիշատակն։ Հոգաբարձուք ինքնին պարտաւորեցան վերստին Տեսչութեան հրաւիրել հետևեալ գրով.

«Ողորմած Տէր.

Պետրոս Սամուէլեան.

Սրանից մի քանի ամիս առաջ մենք պատիւ ունեցանք գրել առ Աղաթօն Դաւթեանն, նրա Պետերբուրգ եղած ժամանակ, որ նա աշխատութիւն յանձն առնէր՝ առաջարկել Ձեզ այստեղ Հայոց Հոգևոր Դպրոցի տեսչութիւնն։ Այժմ Աղաթօն Դաւթեանն հաղորդեց մեզ Ձեր համաձայնութիւնն, որի համար և մենք պատիւ ունեցանք իսկոյն առաջարկել կաթողիկոսի բարեհաճութեանը։ Նորին Վեհափառութեան հաճելի եղաւ յայտնել իւր համաձայնութիւնն, լի գովասանութիւններով։

Քաջ ճանաչելով Ձեզ, մենք հաւաստի ենք, որ Դուք չէք դադարիլ աշխատիլ այս Դպրոցը ծաղկեցնելու.

հաւորութեամբ՝ և նոր հագուստներ ևս պիտի ձեռնին և կարուին անմիջապէս։ Մի քանի շաբաթ՝ մեր կերակուրն մատակարարուած էր նոյն իսկ կաթողիկոսական խոհարանէն։ Ձեմ մոռցած սյն սուրբ ձեռն, երբ սաներու ընտրութեան ժամանակ, գլխիս վրայ դրաւ ս. Հայրապետն և ասաց. «մին՝ այս մանուկն» և առաջին անգամ իմ անունս արձա. նագրեցին։

լու, Դպրոցն, որ մինչև ց'այժմ պահուած է մի քաղցր յիշատակ այն յառաջադիմութեան համար, որ Դուք մեծ յաջողութեամբ ցոյց տուիք կարճ միջոցում Ձեր այստեղ գտնուած ժամանակը։ Դուք շատ լաւ գիտէք, որ ուսումնականդիր պատանիքը ամենայն կերպով պատրաստ են արժանի լինել Ձեր անխնայ հոգացողութեանը։ Դովելի ջանասիրութիւն, մեծ ընդունակութիւն և կատարելագործութիւն ցանկութիւն, այս ամեն կատարելութիւններն գտնուած են այս եռանդուն պատանեաց մէջ. պակաս է միայն մի արժանաւոր դաստիարակ, որ կարողանար այն պատանեկաց ջանասիրութիւնն և յառաջադիմութիւնն իւր իսկական նպատակին հասցնել։ Մեր Հոգաբարձուացս կողմանէ Դուք կը գտնէք ամենաշերմեռանդօրէն գործակցութիւն։ Մենք երբեք մտադիր չենք արգելք լինել Ձեզ և Ձեզ կ'առաջարկուի լիակատար արտօնութիւն գործելոյ ըստ ուսումնական մասին, ինչպէս Դուք քարոհածիք։ Մենք չենք կասկածում այս ազատութիւնն տալ Ձեզ, լինելով վստահ Ձեր բարի նպատակի վրայ։ Ձեր այստեղ գալու ճանապարհի ծախուց համար, ըստ չափու կարողութեան, մենք գումար ենք նշանակում 300 ռուբլի, իսկ տարեկան ուժիկը կը մնայ նոյնը, այսինքն 500 ռուբլի, բացի սրանից, Դուք կունենաք օրինաւոր սենեակ՝ իրեն վառելիքով։

Պատիւ ունինք մնալ մտերիմ յարգանօք և խորին անձնանուիրութեամբ»

Ձեր խոնարհ ծառայք

18 Նոյեմ. 1851 թիւ

Տփլիսիս

Դատիթ Թումանյանց

Դատիթ Խերողիկեանց

Երագոր Մանդիկեանց

Գ.

ԴՈՅՁՆ ԻՆՁ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆ. — ԾՐԱԳԻՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱ-
ՐԱՆԻ ԵՒ ԾԻԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԱՅ. — ՎԻՃԱԿ ՈՒՍՈՒՄՆԱ-
ՐԱՆԻ Պ. Հ. ՏԵՍՉՈՒԹԵՆԷՆ ԱՌԱՋ:

Դաստիարակութեան մէջ հաստատուն համոզումն, սկզբունքի ուղղութիւնն և պարտուց ճանաչումն այն կատարելութիւններն են, որոնք ոչ միայն ազդում են ուսանողներու, այլ առհասարակ վարժարանի հետ ա-
մեն կապ ունեցողներու վրայ, ինչպէս են Հոգաբար-
ձուք, խնամակալք, Բարերարք, Ծնողք և այլն: Մեծ դաստիարակներն, նոր սերնդի հետ, կերպիւ իւրի կըր-
թում են նաև ժողովուրդն, զարթուցանելով նորա մէջ փափաք ազնուանալու, փափաք կատարելագործուելու: Ս. Հայրապետն արդէն քաջ ճանաչած էր պ. Շան-
շեանցն. Հոգաբարձուաց վրայ ևս անշուշտ տպաւորու-
թիւն ունեցած էր նորա վարմունքն և լուռ ու մունջ հեռանալն աւելի սաստկացուցած էր այդ տպաւորու-
թիւնն և ահա ինքնին խոնարհելով հաստատ սկզբուն-
քի և հեղինակութեան առջև գրում են, «կ'առաջար-
կուի Ձեզ լիակատար արտօնութիւն գործելոյ ըստ ու-
սումնական մասին» և այլն:

Պ. Շանշեանցի խնդրածն ևս այս վստահութիւնն, արտօնութիւնն և գործելու ազատութիւնն էր: Վասն զի առանց ազատ գործելու՝ չը կար Պ. Շանշեանցի հա-
մար դաստիարակութեան պաշտօն: Միտքն ու սիրտն զարգացնելու, ազնուացնելու, մոլորութեան իւր տգի-
տութեան կապերէն արձակելու և լուսոյ ու ճշմարտու-
թեան հետ կապելու համար, պէտք է որ ինքն դաս-
տիարակն ազատ լինի այս կապերէն: Պ. Շանշեանց այս
դաստիարակն էր, այս բարձրութեան հասած մարդն էր,

որ ընդունեց Հոգաբարձուաց հրաւերն, ս. Հայրապետի
հրամանաւ և գովեստներով գրուած, և եկաւ Թիֆլիս:
Հոգաբարձուաց ցնծութիւնն անչափ էր, որովհետև Պ.
Շանշեանց՝ ոչ միայն մի լեզուագէտ և բարեհամբաւ
գիտնական էր, այլ նաև իրենց քաղաքացին, ազնուա-
տոհմ, Սաամ Գիվիչի, Վրաց թագաւորի գանձապետի
որդին էր: Շատերուն հրաշք էր թուում, որ Ազնուա-
կան Շանշեանցն խոնարհում է Ներսիսեան վարժարանի
տեսչութեան պաշտօնն վարել, մինչդեռ իւր առջև շատ
բաց ասպարէզներ կային: Ի հարկէ, նոքա չէին կարող
ըմբռնել, չէին կարող հասկնալ՝ թէ Բրիտոնութեան
հոգին, լոյս տարածելու սէրն, ճշմարտութիւն ծաւա-
լելու եռանդն, Աստուծոյ գործակցիլն իւր թագաւորու-
թիւնն հաստատելու համար աշխարհիս վրայ, մարդուն
առաջնորդելն ի ճանաչումն անձին և ի գիտութիւն
աստուածային կամաց և ի կատարումն պարտուց, չէին
կարող, ասացինք, տեսնել թէ դաստիարակութեան սոյն
հիմունքն ինչպէս գրաւած էին Պ. Շանշեանցի սիրտն,
և թէ ինչպէս ներշնչուած էր նա այս ճանապարհաւ
իւր Ազգին և մարդկութեան ծառայելու համար: Նա
կոչուած էր Տեսուչ լինիլ, բայց չը կար նորա համար
այդ Ռպրոցն. նա նոր պիտի ծրագրէր, նոր պիտի հիմ-
նէր, նոր պիտի բարձրացնէր այդ բարոյական շէնքն և
այս մեծ ճարտարապետութեան համար էր, որ նա լիա-
կատար ազատութիւն էր պահանջում ըստ ուսումնա-
կան մասին: Նա այս անգամ նախ ծրագրեց իւր յա-
տակագիծն, հաղորդեց ս. Հայրապետին և ապա սկսաւ
գործել:

Յառաջ բերենք նախ այդ սուրբ յատակագիծն, ո-
րոյ վրայ դաստիարակութեան շէնքն հիմնեցաւ և ապա
անցնինք նկարագրել շինուածապետն, գործն ու գոր-
ծաւորներն:

«Նշանակ աշխատանքի դասատուութեան յամենայն ուսումնարանս Հայոց ունի զբաղում թերութիւնս 'ի դաստիարակութեան: Չէ նա յատկացեալ ոչ ըստ չափու կարեւորութեան գիտութեան, ոչ ըստ օգտի և ոչ ըստ չափու ընդունակութեան մանկանց, որոց կրթութիւնք յոյժ կարեւորք են իբրեւ զգրաւական ապառնի յուսոյ ծնողաց և Հայրենեաց:

Իրաւամբ ասաց մի ոմն 'ի փիլիսոփայից թէ՛ ներկայն յղացեալ է ապառնեալ ¹⁾, վասնորոյ և դաստիարակութիւն մանկանց յոյժ վսեմ է ըստ ամենայն հետեանաց իւրոց: 'Ի մանկութեան զարգանան և կազմութիւն միտք, զգացմունք, հասողութիւնք և տպաւորութիւնք: 'Ի մանկական տիոց կարողութիւնք հոգւոյ մշակեալք՝ արգասաւոր կացուցանեն զկենացն համայն ապագայ:

Նշանակ աշխատանքի դասատուութեան չունի զէական մասունս. տայ զմեծ առաւելութիւն՝ փոքու արժանաւորութեան և զփոքր արժանաւորութիւն այնմ՝ որ զառաջինն պարտի ունիլ զտեղի: 'Ի զուր յօրինակ տան զարդիւնս վաստակոց ոմանց 'ի դաստիարակաց, որք ունին զքանի մի գովանի աշակերտս. քանզի բացառութիւնք են նոքս և 'ի վերայ բացառութեան ոչ հիմնի երբէք բարւոք դաստիարակութիւն: Ուստի առանց ինչ պարսաւադիր լինելոյ այլոց, որք արարին զոր կարացինն, քըննողական ընտրութեամբ ասեմ զիմ կարծիս—*Դաստիարակութիւն եւ կրթութիւն* պարտին գոյ առաջին վսեմ պէտք վասն մարդոյ, վասն կառավարութեան և վասն ազգի: Իսկ ընդհակառակն՝ 'ի տիրել մոլորութեան՝ առաւել քան զառաւել մեկնի մարդն իսպառ 'ի ճշմարիտն լուսոյ և անկրթութիւն յաւիտեան ծածկէ զգործս Աստուծոյ և զընութիւն՝ անթափանցելի խաւարաւ:

¹⁾ Լէյքնից:

Հիմն կրթութեան մարդոյ պարտին լինել կարեւոր և էական գիտութիւնք, որք հարկաւորին յամենայն վիճակի և յամենայն ժամանակի: Էական գիտութիւնք պարունակեն յինքեանս զայն ամենայն, որ ինչ միանգամ կարեւոր է մարդոյ գիտել անշուշտ և 'ի գործ դրնել, զի մարթասցի պահպանել զիւրն արժանաւորութիւն և ոչ լինել ապաբաղդ: Այսոքիկ գիտութիւնք են յետագայք—նախ՝ *կրօնն*, որով հարկէ սկսանիլ, շարունակել և աւարտել զկրթութիւն մարդոյ, վասն զի մարդն է յԱստուծոյ, Աստուծով և վասն Աստուծոյ: Երկրորդ՝ *Բարոյագիտութիւն*, որ տայ մարդոյ ճանաչել զանձն և զայլս: Բարոյագիտութիւնն ուսուցանէ մեզ զպարտաւորութիւն մեր առ Աստուած, առ մարդ, առ Հայրենիս, առ Եկեղեցին և առ ժողովուրդն և ահա այսոքիկ պարտաւորութիւնք են խարխիւք ընկերական և հասարակական կենաց: Երրորդ՝ *Բնագիտութիւն*, որով իմանամք զկազմ աշխարհի, բնագիտութիւն՝ որ ըստ գեղեցիկ ասից Առաքելոյն Պօղոսի՝ յետ Աստուածաշնչի երկրորդ իմն Գիրք, յորում ակնբերե տեսանին մեծութիւն, ամենակարողութիւն և նախախնամութիւն Աստուծոյ, զի աներեւոյթքն Աստուծոյ արարածովքս իմացեալ տեսանին, այսինքն է մշտնջենաւորութիւն և զօրութիւն և աստուածութիւն նորա: Ընդ բնագիտութեան հարկ է ուսանիլ անշուշտ և զկազմութիւն մարդոյ, այն է իմանալ զայն ամենայն, զորմէ կախի առողջութիւն մարդոյ, որ ամուր և ամբիժ պահպանելով զմարմին՝ պահպանէ և զհոգին առողջ և զուարթ, որպէս ասաց ոմն 'ի նախնի իմաստասիրաց—*Առողջ հոգի յառողջ մարմնի*:

Մարդ կոչեալ է յաշխարհ ազնուացուցանել և կատարելագործել զհոգի իւր, կատարել զպարտաւորութիւնսն և որոնել զկեանսն, որոյ անանցն և խաղաղ յոյս աջով Բարձրելոյն տպաւորեալ 'ի մարդիկ քաղցրա-

ցուցանէ զընկերականութիւն մարդկան և պարարէ
զսիրտսն սիրով անմահութեան: Վասն այսորիկ՝ առա-
ջին պատուիրանն, զոր աւանդեաց Տէրն՝ է—սիրել զԱս-
տուած և ծառայել նմա յամենայն զօրութենէ հոգւոյ,
գործելով ընդ նախախնամութեամբ Նորա: Իսկ երկ-
րորդ պատուիրանն Աստուծոյ և ամենայն հասարակու-
թեան է լինիլ շահաբեր մարդկութեան ամենայն ձրիւք,
զորս եր Աստուած՝ ի մարդումն և այսու կատարելու-
թեամբ պաշտել զԱստուած, սիրել զընկերն և աշխա-
տիլ վասն ժամանակաւոր և յաւիտենական երջանկու-
թեան: Ուրեմն հիմն և առարկայ կրթութեան են երե-
քին սոքա—Աստուած, Մարդ և Բնութիւն: Ճանաչումն
Աստուծոյ է հիմն ճանաչման մարդոյ. իսկ ճանաչումն
մարդոյ է հիմն ճանաչման բնութեան: Գիտութիւնք այ-
սոցիկ երկց առարկայից առաջնորդեն զմարդն ի ճանա-
պարհ երջանկութեան. ուստի և մատակարարութիւնք
սոցին պարտին լինիլ հիմն ուսման ի Ներսիսեան Հո-
գեւոր Դպրոցի Հայոց Տիրիսայ այսու յետագայ եղանակաւ:
ՆԱԽ՝ կրօն. կրօնն ունի զառանձին պատմութիւն,
որ բաժանի յերկուս մասուհա, յորոց մին է Պատմու-
թիւն Հրէից, որ սկսանի ի ստեղծմանէ աշխարհի. իսկ
միւսն՝ Պատմութիւն Եկեղեցական. որ ոչ առնու զվախ-
ճան նախքան զկատարած աշխարհի: Առաջինն, այն է
Պատմութիւն Հրէից, պարունակէ յինքեանս զօրէնս Աս-
տուծոյ, զարարչագործութիւն և զմարգարէութիւն, որք
պատրաստէին զաշխարհ վասն գալստեան Քրիստոսի:
Իսկ երկրորդն՝ այն է Եկեղեցական պատմութիւն
ցուցանէ զյաւիտենական զանափոփոխելի օրէնս, պարգե-
ւեալս մեզ ի Փրկչէն, զորս և տարածեցին Առաքեալք
Նորա քարոզութեամբ, զկնի որոց և Քահանայութիւնն
պահպանէ:
Աղբիւր պատմութեան կրօնի է Աստուածաշունչն,

այն է Հին և Նոր կտակարանն և մասամբ վճիռք երկց
Տիեզերական ժողովոց, աւանդութիւնք Հարց սրբոց, կա-
նոնագրութիւնք և ծէսք և այլն: Չէ պարտ լիջել ի
պատմութեան կրօնի զպատմութիւն անքրիստոնեայ
ազգաց, քանզի կրօնք նոցա չեն պատմութիւն Աստու-
ծոյ, այլ մարդոյ: Որովհետեւ Ս. Գիրք յայտնի ցուցանեն
մեզ զարարչագործութիւն Աստուծոյ և զճշմարտութիւնն,
որք պարտին լինել հիմն Հաւատոյս մերոյ և պարտա-
ւորութեան, զոր պատուիրեաց Աստուած. ուստի գիտու-
թիւնք Ս. Գրոց բաժանին այսպէս,—

Ա. Պատմութիւն Արարչագործութեան, այն է սըր-
բազան պատմութիւն:

Բ. Քրիստոնէականութիւն, որ պատմէ զճշմարտու-
թիւնսն, որք են հիմն Հաւատոյ:

Գ. Բարոյականութիւն, այն է պարտաւորութիւն
մարդկան առ Աստուած, առ մարդ և առ այլս:

Յայնմ տեղուղ ուր եղերի ս. պատմութիւն, այս-
ինքն ցՀամբարձումն Քրիստոսի և ցիջումն Հոգւոյն
սրբոյ, սկսանի,—

Դ. Պատմութիւն Եկեղեցւոյ:

Ե. Պատմութիւն Եկեղեցական կարգաց, տօնից և
ծիսից:

Զ. Քահանայական Աստուածաբանութիւն, այն է
պարտաւորութիւն քահանայի, որպէս քարոզչի Աւետա-
րանի և արուեստ քարոզութեան:

ԵՐԲՈՐԴ՝ Բարոյագիտութիւն: Յայն առարկայ ամ-
փոփին այն ամենայն գիտութիւնք, որք ուսուցանեն
մարդոյ ճանաչել զանձն և զայլս: Առ ի ճանաչել մար-
դոյ զինքն, որպէս զմարդ բանական՝ հարկաւոր է.—

Է. Իսաստուութիւն Մարդաբանութեան (Անթրո-
պօլոգիա), թէ զիմրդ զարգանան և կատարելագործին
զօրութիւնք հոգւոյ:

Մարդ առ 'ի ճանաչել զինքն իբրև զանդամ ազգի կամ շառաւիղ նորուն պարտի իմանալ. —

Ը. Զպատմութիւն համարիւն ազգի իւրոյ:

Թ. Զօտարագգի պատմութիւն, որպէս սերտ կապակից ազգային պատմութեան: Իսկ ընդ պատմութեան շաղկապեալ է նաև գիտութիւն լեզուի. —

Փ. Վասն պատմութեան Հայոց՝ հարկաւոր է լեզու հայերէն:

ՓԱ. Վասն պատմութեան Ռուսաց՝ լեզու Ռուսերէն:

ՓԲ. Վասն պատմութեան Եւրոպացւոց և օտարազգեաց՝ լեզու Գաղղիարէն:

ՓԳ. Բարեգիտութիւն կամ Բնախօսութիւն (Ֆիզիօլոգիա) որ խօսի զառողջ կազմութենէ մարդոյ, զպահպանութենէ, զվնասուց առողջութեան և զայլոց հարկաւոր գիւտոց, զծաղկապատուտութենէ երեսայից 'ի պահպանութիւն առողջութեան իւրոյ և առհասարակ ժողովրդականաց:

ԶՈՐՐՈՐԴ՝ Բնագիտութիւն. Առ 'ի ճանաչել զբնութիւնն՝ հարկաւոր է. —

ՓԴ. Բնական Պատմութիւն, յորում պարունակի և մասնաւոր աշխարհագրութիւն:

ՓԵ. Բնական գիտութիւն, որով և ծանօթութիւն հարստութեան և շահաւետութեան թէ 'ի բուսականաց մասին և թէ 'ի լեռնային հանքագործութեանց:

ՓԶ. Թուաբանութիւն (մաթեմատիք), որ բնաւ ոչ պատշաճի և ոչ միում 'ի վերոյիշեալ գիտութեանց, սակայն կանոնօք իւրովք թեթեւացուցանէ զհաշուական գործողութիւնս:

Բայց որովհետև յայսմ դաստիարակական ծրագրութեան ոչ յիշեցի զնախապատրաստական գիտութիւնսն, առ այն հարկաւոր համարիմ խօսիլ զինչ ինչ զնոցունց՝ թէ ո՛ւր և զի՞մրդ պարտ է պատրաստել զցանկացողս

մտանել 'ի Հոգեւոր Դպրոցն Հայոց: Ուստի յոյժ օգտաւէտ համարիմ միաւորել զմասնաւոր եկեղեցական կամ ծխական վարժարանս ընդ Հոգեւոր Դպրանոցի Հայոց, իբրև զնախակրթարան դասարանս:

✓ Մասնաւոր եկեղեցական վարժարանք.

Յայտնիկ վարժարանս ընդունին մանկունք 'ի վեցամեայ հասակէ սկսեալ և մնան անդանօր մինչև ցտանանամեայ հասակ իւրեանց: Առարկայք կրթութեան նոցա պարտին ընդարձակել զմիտս և զգգացմունս, որք նախընթաց են մտածութեան: Ուստի հրահանգութիւն գիտութեանց յառաջին երկուս ամս պարտի՝ ընդարձակիլ հետեւեալ եղանակաւ — ընթերցանութեամբ, վայելչագրութեամբ, զծագրութեամբ թուանշանից և չորիւք նախադրամբք թուաբանութեան: Իսկ 'ի յետին երկուս ամս կատարելագործին վերագրեալ առարկայք և հայեցեալ 'ի չափ ընդարձակութեան մտաց մանկանց՝ աւանդի նոցա համառօտ բարոյական քրիստոնէականութիւն. և պատրաստի գտանին աշխարհագրական քարտեսք, որովք ցուցանէ ուսուցիչն զհարկաւոր տեղիս հայրենի երկրին, զտեղիս մեծամեծ անցից երևելի անձանց և պատմելով զայնոցիկ՝ զարթուցանէ 'ի մանկունս զուսումնասիրութիւն ազգային պատմութեան:

Կարևոր է անհրաժեշտ, զի մանկունք ընդ դասուց բարոյական քրիստոնէականութեան տեսցեն զառաքինութիւնս դաստիարակաց 'ի գործ եղեալս վերաբերութեամբ առ նոսա: Վասնորոյ հարկ է իսպառ մերժել 'ի պատժոց զհին չարաչար խստութիւնսն, որք այլ լակերպէին զպատկեր ուսուցչի, և փոխանակել զայն պատիժ՝ 'ի հեզ կառավարութիւն մտաց: Մանկունք սիրեն առհաւարակ, զի այլք խորհեսցին ընդ նոսա և այս բանալ զնոցայն աշխոյժ՝ լինել մեծ: Ապա ուրեմն դիւ-

րին է յոյժ ուղղել զերեսայական թերութիւնսն և զանկարգութիւնս՝ հանճարաւոր և զգալի եղանակաւ և պատիժք պարտին լինել ոչ ներգործութիւնք ֆիզիքականք, ալ բարոյականք: Այսու եղանակաւ հասեալ մանկանց՝ ի տասնամեայ չափ հասակի իւրեանց (առանց որոյ չէ հնար թոյլ տալ նոցա լսել զհրահանգս Հայոց Հոգեւոր Դպրանոցի) և կարացեալ մաքուր գրել, ուղիղ կարգալ, գիտելով ընդ նմին զչորեսին նախադրուես թուաբանութեան, զլուսաւոր և զկենդանի գիտութիւն Հաւատոյ իւրեանց և զքանի մի ականաւոր տեղեաց և զկողմանց և զՊատմութիւն Ազգին, յետ հարցաքննութեան, կարեն մտանել ի ներսիսեան Հոգեւոր Դպրոցն Հայոց՝ ի շարունակել զուսումն իւրեանց ¹⁾:

Պետրոս Եանշեանց:

Աւելի լաւ բացատրելու համար այն հոգին, որով ոգեւորեցաւ ներսիսեան ուսումնարանն, կարեւոր եմ համարում, որչափ յիշողութիւնս ներում է, համառօտիւ նկարագրել թէ ինչ վիճակի մէջ էր դպրոցն:

Տեսչութեան պաշտօն էին վարում պ. պ. Կարենեանց և Պատկանեանց. ձրիաբար դասախօսում էին բարձրագոյն դասարաններուն մէջ՝ պ. Սունդուկեանց՝ Երկրաչափութիւն. պ. Գուրինեանց՝ Աշխարհագրութիւն:

¹⁾ Սուրբ պարտք եմ համարում յիշել այստեղ, թէ, իմ շուրջ տասնամեայ Տեսչութեան շրջանին մէջ ի ժառանգաւորաց վարժարանի ս. Երուսաղէմի, պ. Եանշեանցի ծրագրի գործադրութեամբ, մեծ արգիւնքներ յառաջ եկած են, պարգևուելով թէ՛ Միաբանութեան և թէ՛ Ազգին՝ ճշմարիտ աստուածապաշտ և բանիբուն եկեղեցականներ, թէ՛ հմուտ ուսուցիչներ և թէ՛ Հայ Հասարակութեան՝ գործունի անդամներ:

պ. Հեջուբեանց՝ Պատմութիւն ոռոսաց. վարձաւոր էին պ. պ. Պատկանեան և Զմշկեան՝ Ռուսերէն լեզու. Աբամէլիքեան՝ Թուաքանութիւն. Կարենեանց և Յարութիւն վարժապետ՝ Հայերէն լեզու. Տ. Ս. Սահառունի և Տ. Մկրտիչ՝ Կրօնագիտութիւն, Տ. Ղազար՝ Երաժշտութիւն. Երեմիա Իսահակեանց՝ վերակացու և ատենադպիր Հոգաբարձութեան: Բացի հայերէն լեզուէն, կրօնագիտութենէն և երաժշտութենէն՝ ամեն ուսմունք և գիտութիւնք աւանդուում էին ոռուսերէն:

Ապտակել, քանոնով ձեռքը ծեծել, մագերն քաշել, չորքեցնել, անարգական խօսքեր կրկնել, մակդիրներ տալ՝ սովորական էին ոմանց ուսուցչաց համար, իսկ ձաղկելն (ուղղել) վերապահուած էր միայն տեսչաց: Ծեծն կախուած էր ուսուցչի քմահաճոյքէն, շատ անգամ մի պարզ բանի համար կամ բոլորովին անմեղ տեղն ծեծուում էր աշակերտն ¹⁾:

¹⁾ Իբրեւ օրինակ, բաւական եմ համարում պատմել միայն ինձ պատահածն, որ երբէք մոռցած չեմ: Ես աշխատասէրներէն էի. ինչե՞ր կրած են միւսներն: Ռուսերէն ընթերցանութեան ուսուցիչն՝ փոխանակ առաջին՝ երկրորդ վանկին վրայ շեշտելու համար, միշտ ձեռքն գտնուած հաստ քանոնովն այնպէս հարուածեց ձեռքիս ամեն, որ մի ժամէն աւելի մղկտացի: Տ. Սահառունին պատուէր տուած էր դասի ժամանակ երբէք ուրիշ բանով չը պարապիլ և իրաւունք ունէր: Ես մի Եղիշէ գնած էի Էնֆիաճեանց նոր գրատունէն, սիրուն տուփի մէջ սկսած էի յափշտակուած կարգալ, հետո դասարան տարած էի և երբ ուսուցիչ քահանայն սկսաւ Հաւատամքն կրկնել տալ աշակերտաց, գրասեղանի բաց դարանի մէջ դնելով շարունակեցի ընթերցումս: Ուսուցիչն նշմարեց և հրամայեց Հաւատամքն ասել. փոխանակ զԱռաքեալն ասելու՝ զառաքեալն ասացի. բայց ինքնին անմիջապէս ուղղեցի. չը գոհացաւ, կոչեց ատեն և հրամայեց Զաւրեանց անուն հասակաւոր աշակերտին արիս

Նոր Տեսուչն մի շաբաթ ունկնդիր եղաւ բոլոր դասախօսութեանց՝ առանց գիտողութեան: Յաջորդ շաբաթուն այլ ևս չեկան ձրիաբար դասախօսողներն, ընդ որս և Տ. Սահառունին, Տ. Մկրտիչն և Յարութիւն վարժապետն: Առաջիններն արձակուած էին, որովհետև Տէրութեան պաշտօնեայք էին և ոչ ուսուցչական դասէն, թէև պատուաւոր և հմուտ անձինք, մանաւանդ որ ուսմունք և գիտութիւնք հայերէն պիտի աւանդուէին և ոչ ռուսերէն: Երկրորդներն արձակուած էին իրենց ուսուցչական ապարդիւն եղանակին համար: Առաջիններն գոհ էին, քաջ ճանաչում էին Շանշեանցն և զնահատող էին նորա նպատակին: Իսկ երկրորդներն դժգոհ մնացած էին: Սակայն այդպիսի դժգոհութիւններն բնաւ նշանակութիւն չունէին Պ. Շանշեանցի համար: Նա պատրաստ էր դաստիարակութեան անընդունակ ուսուցչի համար այլ անհատական պաշտօն գտնել, քան թէ խաթեր համար աշակերտաց հանրական օգուտն զոհել մասնաւորին, լաւ է ասել—հոգին զոհել նիւթին: Օրինակի համար. Տ. Սահակ Սահառունին պահանջում էր աշակերտներէն, իբրև մեծ գիտութիւն, անսխալ կրկնել

ծեծել բանոնով. նա չը հպատակեցաւ բանիցս կրկնուած սպառնալից հրամանին և քահանայն ինքն, իմ փոխարէն, զայրացմամբ ծեծեց ընկերակցիս երկու ձեռքն: Ջաւրեանց համոզուած էր, որ ես Հաւատաւմքն շատ լաւ գիտեմ, զի դասարանին մէջ միշտ օգնում էի ամենուն՝ կրօնական և հայերէն դասերու սերտողութեան ժամանակ: Բայց անշուշտ անտեղեկ էր, որ ուսուցիչն ծածուկ կարգալուս համար է, որ բորբոքուած է պատժելու և ոչ թէ Հաւատաւմքին: Որչափ բարեօրոտ էիր, սիրելի Ջաւրեանց, որ ինքդ ծեծ կերար և չկամեցար ձեռքովդ ընկերդ ծեծել: Եթէ ննջած ես դու, թող այս տողերն կենդանի յիշատակ մնան ազնիւ կամքիդ ու վարմանդ:

հրեշտակաց, սատանայից, Քրիստոսի բեւեռաց անուններն և այսպիսի բաներ: Երբ ի ներկայութեան Պ. Շանշեանցի աշակերտն չը կարողացաւ սատանայից կամ դիւլաց անուններն մաքողջ ասել, ուսուցիչն սաստիկ բարկացաւ. իսկ Շանշեանց հեղօրէն ասաց—Տէր-հայր, տէր հայր. սատանայից անուններն չիմանալն աւելի լաւ է քան թէ իմանալն: Ընդհակառակն խեղճ քահանայն մեծ պարծանք էր համարում, որ շատ զրքեր կարգացած է և այսպիսի բաներ գիտէ, չը խնայելով աննախանձաբար ուսուցանել նաև աշակերտաց:

Ծրագրին համեմատ նոր դասախօսութիւններն այսպէս սկսան—Ուսումն Քրիստոնէական կրօնի եւ քարոյազիտութեան Պ. Շանշեանց, Եկեղեցական պատմութիւն և Փրանսերէն լեզու՝ Փափազեան (նախ քահանայ և ապա Գալուստ վարդապետ), Ընդհանուր պատմութիւն և Աշխարհագրութիւն Պ. Սիմօնեանց, Բնապատմութիւն և Բնական գիտութիւն Գ. Խատիսեանց (սոյն երեքն Դորպատի համալսարանէն), Հայերէն՝ Յ. Կարենեանց և Երեմիա Իսահակեանց, Ռուսերէն՝ Մ. Պատկանեանց, Ա. Չմշկեանց, Թուաքանութիւն և Գեղագրութիւն՝ Սեւակեանց, Երաժշտութիւն՝ Գէորգ քահանայ Սրամեանց (ապա վարդապետ և յետ ժամանակաց Առաջնորդ Ղարաբաղի):

Երբ ուսմունք և գիտութիւնք սկսան աւանդուիլ մայրենի լեզուաւ՝ մի նոր ոգևորութիւն և զուարթութիւն զգեցան աշակերտք: Ընդարձակ դասախօսութիւններն ոչ միայն դիւրութեամբ հասկացուած էին, այլ և գրւում էին աշակերտաց ձեռքով, ապա սրբագրւում և դասատետր պատրաստուում: Առաջ պէտք էր միևնոյն ժամանակ թէ ռուսերէն լեզուն ուսանիլ և թէ աւանդուած գիտութիւնն. իսկ հայերէն դասախօսուած ժամանակ՝ լեզուի դժուարութիւնն վերցուած էր և 2—3

ամսուան մէջ ուսանելիքներն մի ամսուան մէջ էին ուսանում և այս ևս կենդանի եղանակաւ, առանց դասագրքէն ի բերան ուսանելու, երբեմն նոյն իսկ անհասկանալի ատամնասերտութեամբ: Այս մի նոր հոգի էր, որ շնչում էր, վասն զի դպրանոցի հիմնադրութենէն ՚ի վեր ուսմունք և գիտութիւնք միշտ աւարդուած էին օտար լեզուաւ: Գիտութեան անունն միայն կար. ինքն չը կար. որովհետեւ զոհուած էր լեզուի ուսման. գիտութիւնն լեզու ուսանելու միջոց դարձած էր:

Արդէն ռուսերէն լեզուն աւանդուած էր գրական բոլոր ճիւղերով, իբրեւ պետական լեզու. Մայրենի լեզուաւ աւանդութիւնն այն մեծ գիւրութիւնն էր ընծայում, որ ուսուցչաց մատնանիշ արած՝ կրօնական, պատմական, աշխարհագրական, բնապատմական, բնագիտական և այլ գրչերն, որոնք ցայն վայր հրատարակուած էին, կարողանում էինք կարգաւ. որովհետեւ նախնեաց ամբողջ մատենագրութենէն զատ՝ այդպիսի ընդարձակ հաւաքածոյ ևս, 2—3 ական օրինակներով պատրաստուած էր Տեսչի կանխահոգութեամբ և հետզհետէ աւելանում էին նորանոր հրատարակութիւնքն ևս:

Դասախօսութիւնք ևս աւանդուած էին շատ ընդարձակ, իւրաքանչիւր դասի համար $1\frac{1}{2}$ ժամ. պ. Շանշեանց շաբաթն երկու անգամ դաս ունէր, իսկ մնացած ժամանակն այցելում էր դասարաններն և լռութեամբ ունկնդիր լինում: Իւր գիտողութիւններն, ինչպէս յիշած ենք, հաղորդում էր ուսուցչաց, դասարանէն արտաքոյ տեսչական խորհրդարանի մէջ և ո՛չ երբէք աշակերտաց առջի: Ուսուցիչներէն ոմանք երբեմն կրկնում էին մեզ. «Երջանիկ էք, որ ուսանում էք այսպիսի առաքինի և իմաստուն Տեսչի օրով. մենք, ուսուցիչ լինելով հանդերձ, իրմէն շատ նոր բաներ ենք սովորում»: Մենք աշակերտքս արդէն զգում էինք, ար-

դէն գիտէինք, որ երջանիկ ենք, գիտէինք, որ այն յոյժ սակաւաթիւ և ընտիր դաստիարակներէն է Պ. Շանշեանց, որոյ համար կարելի է համարձակ ասել—Այր մի՛ առաքեալ յԱստուծոյ:

Նորա ազդեցութիւնն այնքան մեծ էր, որ իբրեւ կենսագիր, շուարած եմ այժմ, թէ ինչպէս պիտի պատկերեմ այն չքնաղ կեանքն, որոյ վրայ զմայլում էինք միայն, առանց կարենալու բացատրել մեր զմայլումն: Այդ կեանքն մի անապակ բիւրեղ, մի պրիզմ էր, որոյ վրայ ցոլացած էր եօթնարփեան շնորհաց լոյսն՝ իւր բոլոր երանգներով: Այդ անթերի ամբողջութիւնն անթերի ցոյց տալու համար՝ անհրաժեշտ եմ համարում ուրոյն ուրոյն պատկերել գլխաւոր գծերն, այն է Պ. Շանշեանց՝ որպէս ուսուցիչ, որպէս տեսուչ, որպէս ընկերական մարդ և քաղաքացի, որպէս աստուածային եւ մարդկային սիրով վառուած քրիստոնեայ, որպէս հիմնադիր քարոյական մի նոր Դպրոցի, Դաստիարակութեան մի նոր եղանակի հայոց մէջ, համաձայն Ներսէս Հայրապետի նպատակին, որ տակաւին իրագործուած չէր, թէև Դպրանոցի հոյակապ շէնքն զոյւլութիւն ունէր բաւական տարիներէ ՚ի վեր:

Ե.

ՈՐՊԷՍ ՈՒՍՈՒՑԻ 2

Պ. Շանշեանց ուսուցչութեան համար ծնուած մարդ էր: Նա ներշնչուած էր Ս. Գրոց հոգևով, ուսումնասիրած էր նախնի եկեղեցական Հարց բոլոր գրուածներն: Ս. Գրոց վկայութիւններէն զատ՝ նորա յաճախ լեզվեղած անուններն էին՝ Ս. Իգնատիոս, Աթանաս, Ոսկեբերան, Հերոնիմոս, Օգոստինոս, որոյ խօս-

քերն նոյն իսկ իւր լեզուաւ և բառերով էր յառաջ բերում ¹⁾։ Չը մոռնանք յիշել, որ լիովին ուսումնասիրած էր նախնի իմաստասիրաց, կամ, լաւ է ասել, մարդկային վիճակի վրայ խորհող գիտնոց գրուածներն, որոնք իրենց մտածութեամբ և բնական լուսով աւելի վեր բարձրացած էին հասարակ ժողովրդէն, մինչև հոգւոյ անմահութեան ծանօթութիւնն, մինչև գուշակութիւն թէ՛ մարդն իւր ընկած վիճակէն բարձրանալու համար կարօտ է գերմարդկային զօրութեան, երկնային զօրութեան։ Այս մասին նոյն իսկ բանաստեղծներէն հատուածներ էր յառաջ բերում և իւր շեշտած անուններն էին մանաւանդ Պղատոն, Սոկրատ, Մարկոս Աւրելիոս, Սենեկայ, Կիկերոն, Հոմերոս, Ուլրատիոս և այլն։ Նա յիշում էր այս անուններն, բայց չէր մոռնում կրկնել թէ՛ այս նշանաւոր խորհողներուն համար տակաւին լոյսն 'ի խաւարի էր։ Չէր մոռնում յիշել, որ քրիստոնէութեան մանուկն աւելի բան գիտէ, քան թէ այս իմաստասէրներն։ «Գոհանամ զԲէն, Հայր, զի ծածկեցեր զայս իմաստնոց և 'ի գիտնոց և յայտ-

✓ ¹⁾ 'Ի դէպ է այստեղ յիշել թէ՛ զարմանալի սուր յիշողութեամբ օժտուած էր Պ. Շանշեանց։ Ղարաբաղում գտնուած ժամանակ՝ դէմ յանդիման սենեակներու մէջ էինք բնակուիմ։ Սովորութիւն արած էի կարդացած գրքիս մէջ նշան դնել, որպէս զի այն տեղէն շարունակեմ, ուր թողած եմ։ Շատ անգամ նշանն վերցուած էի տեսնում։ Մի օր սաստիկ բարկացած էի, կարծելով թէ՛ սպասաւորն է վերցնողն. յանկարծ Պ. Շանշեանց ներս մտաւ։ Ի՞նչ զարմանալի բան, ասացի, կարդացած գրքիս նշանն վերցնում են և չեմ կարողանում տեղն գտնել։—Ո՞րն է զարմանալի, պատասխանեց, նշանն վերցնելն, թէ կարդացածի շարունակութեան տեղն չը գտնելն. ի՞նչ տեսակ կարդալ է այդ»։ Ապա պատմեց, որ ինքն է վերցնողն, ուշի ուշով ընթերցման խրատ տալու համար։

նեցեր տղայոց։ Այո՛, Հայր, այսպէս հաճոյ եղև առաջի քո»։

Պ. Շանշեանց, սրտի և մտքի այսպիսի պաշարով պատրաստուած և աստուածային հոգով սպառազինուած, ստանձնած էր ուսումնարանի բարձրագոյն դասարանի քրիստոնէական բովանդակ ուսմանց և բարոյագիտութեան դասախօսութիւնն։ Պ. Շանշեանցի շաբաթական երկու դասերն ուրախութեան և ցնծութեան ժամեր էին աշակերտաց համար։ Անհամբեր սպասում էինք նորա դասարան մտնելուն։ Ամեն դասախօսութեան ժամանակ միշտ բերում էր իւր Ֆրանսերէն մանրատիպ և փոքրադիր Աստուածաշունչն, ինչպէս որ աշակերտաց ևս պատուէր տուած էր դասարանի մէջ ունենալ Հայերէն Աստուածաշունչն, հարկ եղած ժամանակ վկայութիւններն բանալ, կարդալ և գլուխն ու համարն նըշանակել։

Պ. Շանշեանցի յիշողութիւնն, 'ի սկզբան, մի հրաշք համարուած էր աշակերտաց համար, վասն զի, հարկ եղած ժամանակ, իսկոյն բաց էր անում իւր Աստուածաշունչն և մեզ պատուիրում բանալ այս ինչ գլուխն կամ այն ինչ համարն։ Երբ տակաւ առ տակաւ մենք ևս ընտելացանք ս. Գրոց, նշմարեցինք, որ ո՛չ թէ գլուխներն ու համարներն է, որ յիշողութեան մէջ պահած է ուսուցիչն, այլ իմաստն։ Այնքան կարդացած է, այնքան իւրացուցած է ս. Գրոց հոգին, որ իսկոյն միտն է բերում, թէ ո՛ւր է գտնուում այս ինչ իմաստով խօսքն։ Մեր սոյն յառաջ բերածներն դասախօսութեան արտաքին ձևն է, գանք էականին։

Պ. Շանշեանցի դասախօսութիւնն ամեն կերպիւ նոր էր աշակերտաց համար։ Դասագիրք չունէինք. դասախօսութիւնն աւարտելէն զկնի միայն՝ ամեն աշակերտ գրում էր իրեն համար իւր յիշողութեան մէջ մնացածն։ Նա խօսում էր և շատ սակաւ էր պատահում, որ մի

աշակերտի հարցումն ուղղէ: Խօսում էր երկիւղածութեամբ, խօսում էր զգացմամբ, խօսում էր պարզ եղանակով, պարզ լեզուով, առանց պերճաբանութեան, առանց ձևաբանութեան: Սակայն իւր խօսքերն բարձր էին ամեն պերճախօսութենէ, հզօր ամեն յուզմունքէ: Ս. Գրոց քաղցրութիւնն մեղրի պէս ծորում էր իւր բերանէն. այդ ծորանք հաղորդւում էր աշակերտաց սրբտերուն. անուշում էր նոցա քիմքն: Մի հոգեկան անպատում հաղորդակցութիւն կար, որ ուսուցչէն անցնում էր լսողներուն. վասն զի աշակերտներէն զատ լինում էին միշտ այլ ունկնդիրներ ևս, քահանայք, քահանայացուք, աշխարհիկ անձինք: Եօթն տարի էր, որ դասախօսում էր Շանշեանց և միշտ նոյն թարմութիւնն, նոյն ոյժն, նոյն զօրութիւնն, նոյն հրապօյրն ունէին մեզ համար իւր դասերն:

Այն դասագրքերն, որ հրատարակուած են Պ. Շանշեանցի անուամբ — ուսումն Բրիստոնէութեան, ուսումն Պարտուց — նորա դասախօսութեանց համառօտագրութիւններն են և ո՛չ ամբողջութիւնն: Այդ դասագրքերն աշակերտաց գրածներն են և նոցա թախանձանօք կանոնաւորուած դասաւորուած են ձեռամբ ուսուցչին:

Պ. Շանշեանցի վերջին դասախօսութիւններն մի տեսակ կտակ էին: Մենք չը գիտէինք բնաւ, թէ նա մտադրած է թողուլ ուսումնարանն, արտաքին պարագաներէն ստիպուած. վասն զի երբէք չէր խօսում անցած դարձածներու վրայ: Նա խօսում էր այնքան ոգեւորութեամբ, այնքան զգածուած, որ շատ անգամ տամկանում էին իւր փայլուն աչքերն, թէ և միշտ պահպանում էր քրիստոնէական յաղթանակի կորովութիւն: Նորա արտասուքներն ու քաջալերութիւններն կրկնութիւն էին Գեթսեմանիի ու Գողգոթայի նահատակ արտասուաց և քաջալերութեանց: Մեր սրտերն տրոփում

էին, մեր հոգին խռովում էր: Գողգոթա էինք, մի գուցէ վերջին հրաժեշտի բառեր պիտի լսէինք: Նա տեսնում էր մեր վիճակն. նշմարում էր շատերու ծածուկ արտասուելն: Վերջին վայրկենին նա արտասանեց հետեւեալ խօսքերն, որ օրինակում եմ նոյնութեամբ նոյն օրուայ գրածներէս և իբրեւ մասունք պահածներէս: —

«Մինչև այժմ ինչքան որ սովորեցիք, այսուհետև Ձեր վարքումը պէտք է որ տեսնեն, այնպէս որ էլ չը հարկաւորուի հարցնելու թէ՛ ո՞ր տեղ էք սովորել, այլ որ տեսնեն ինչպէս լոյսը: Գլխաւորն մանաւանդ, որ մեր վարքով ու գործքով գործակից լինենք մեր Փրկչին, ցոյց տանք մեր Աստուծոյ որդիութիւնն և լինենք նրա արքայութեան տարածող. ցոյց տանք մեր մարդասիրութեամբ և խաղաղութեամբ, որ նա աշխարհ է եկել: Իսկ փորձանքներից և նեղութիւններից ամենեւին պէտք չէ վախենալ, այլ պէտք է ճշմարտութիւնն պահել, պաշտպանել: Ընդարտութեան քննութիւնն փորձանքն է ու նեղութիւնն. այս երկու տեղը պէտք է քննուի Ձեր ուսած ճշմարտութիւնն: Եթէ Կեսար, իւր քանուի Ձեր ուսած ճշմարտութիւնն: Վստահացաւ և սաստեց, մեր նաւումն Քրիստոս ինքն կը լինի նստած, եթէ մենք տանող լինինք նրա ճշմարտութեան և ուրեմն, եթէ մենք ունինք մեզ հետ և ճանաչում ենք այն Աստուծան, որոյ անունն է Էմմանուէլ, այսինքն Աստուած մեզ հետ, էլ ինչից պէտք է վախենանք: Տեսնում ենք, որ երկինքն ամպում է և դարձեալ պարզւում, էսպէս էլ փորձանքներն հեղեղի նման կը թափուին և կանցնին: Միշտ յոյս պէտք է ունենանք, որ Աստուած միայն բարւոյն յաջողողն է և գիտէ՞ թէ մեզ հանդիպածների վերջն էլ պիտի երևի Աստուծոյ բարութիւնն և պարզուի երկինքն: Բայց գլխաւորն այն է, որ մենք ինքներս նրան (զԱստուծոյ) չը թողունք. սո-

վորցները Նրա ցանկացածն և պահենք Նրա պատու-
րանքն: Նա մեզ հետ է, մենք էլ Նրա հետ լինինք:
Նրան սիրելի և Նրան որդի:

Այս եղան իւր ուսուցչական վերջին բառերն և
մեկնեցաւ: Մեկնեցաւ այն հրեշտակն, որ աւետեց մեզ
Քրիստոնէութեան հոգին, վառեց նոյն հոգւով, առաջ-
նորդեց, քաջալերեց: Մեկնեցաւ և մենք սկսանք ապ-
շութեամբ իրարու երես նայիլ, չէինք հաւատում թէ՝
հրաժեշտի խօսքեր էին իւր արտասանածներն, վասն զի
այդ իմաստով շատ անգամ խօսած էր: Տակաւին յոյս
ունէինք՝ թէ յաջորդ դասին պիտի գայ և շարունակէ:
Իայց չեկաւ և իմացանք, որ հրաժարած է: Ո՛վ կարող
է նկարագրել աշակերտաց տխրութիւնն. կարծես թէ՝
ամայացաւ Ուսումնարանն:

2.

Ո Ր Պ Է Ս Տ Ե Ս Ո Ւ 2.

Դաստիարակութեան պաշտօնի նկատմամբ՝ գիտու-
թիւնն ու վարուց սրբութիւնն այն երկու մեծ ոյժերն
են, որոց առջև ամեն բան խոնարհում է: Պ. Շանշեան-
ցի մէջ սերտիւ միացած էին այս երկու ոյժերն: Ունէր
գիտութիւն Աստուծոյ, ունէր գիտութիւն Բնութեան
և Մարդոյ և այս գիտութիւնն օժուած էր իւր առա-
քինի վարքով ու բարքով: Կրօնն նորա համար լոկ ուս-
մունք կամ խօսք չէր, այլ կեանք՝ յաւելուած կեանքի
վրայ, լաւ է ասել՝ կեանք կենաց: Կրօնն նորա համար
մի զօրութիւն, մի սնունդ էր՝ տարածուած բոլոր կեան-
քի մէջ: Ոմանց գիտնականաց նման նա երբէք ընկած
չէր բանապաշտութեան, այս նենգաւոր դրուժան Դա-
լիլային ծնկաց վրայ, որ անդամալուծած է և անգամա-

լուծում է շատ ըմբիշներ: Նա շատ անգամ ասում էր՝
մարդու կեանքն պէտք է լինի վառարան ճշմարտու-
թեան և ո՛չ թէ արձագանք, և այնպէս էր արգարե
իւր կեանքն:

Պ. Շանշեանց, երբ իբրեւ Տեսուչ Վարժարան մը-
տաւ, պատուէր տուաւ բոլոր պաշտօնէից, որ իրենց որ
և իցէ գանգատներն ուղղակի Տեսչին յայտնեն, ուստի
և վերացաւ ծեծն, վերացաւ ականջաքաշութիւն, վերա-
ցաւ մաղաքաշութիւնն, վերացան անարգական անուա-
նարկութիւններն, որոնք սովորական էին քանի մի ու-
սուցչաց համար, վերացաւ նաեւ աշակերտաց աղմուկն,
իրար ծեծելն, հայհոյելն և այլն և այլն: Խստութիւնն
չէր, որ յառաջ էր բերում այս բարեկարգութիւնն, այլ
Տեսչի իմաստուն վարմունքն՝ առ ուսուցիչս, և սէրն՝
առ աշակերտս: Նորա մի նայուածն, մի ականարկն բա-
ւական էր աշակերտին հասկցնելու իւր թերութիւնն,
եթէ շեղած էր ուղղութենէ: Նորա անվրդով խօս-
քն աւելի էր ազդում, քան թէ այլոց զայրոյթն ու
սպառնալիքն: Դադրած էին իսպառ աշակերտաց այն
ճարպիկ հնարադիտութիւններն, որով ճգնում էին որ և
իցէ թերութեան մէջ՝ իրենց անձն արդարացնել և ջա-
նալ՝ ընկերն յանցաւոր հանել: Վերջացած էին ստախո-
սութիւններն, կեղծիքն, պատրուակն, ուսուցիչներու
հետ թուանշաններու համար վիճելն, շատախօսութիւն-
ներն, խաբէութիւնն և այլն և այլն:

Որքան մեծ էր Տեսչի սէրն, այնքան մեծ էր նաեւ
աշակերտաց երկիւղն, որ մի գուցէ որ և իցէ կերպիւ
վշտացնեն Տեսչի սիրտն: Այս սուրբ երկիւղն էր, որ
ինքնին ուղղում էր աշակերտաց վարք ու բարքն: Դա-
նակոծութեան և պատժոյ սարսափն երբէք չունէր սոյնազ-
նուացուցիչ արդիւնքն: Գանակոծութեան ներքոյ՝ սիրտն
ու կամքն դարձեալ անուղղայ էին մնում, մինչդեռ Դաս-

տիարակութեան բուն նպատակն է կամքն ուղղել՝ համաձայն կամաց Աստուծոյ ¹⁾։

¹⁾ — Պ. Շանշեանցի տեսչական ազդեցութեան մասին հարկ եմ համարում, յիշողութեանս մէջ մնացած բաղձաթիւ դէպքերէն մի բանի հատն յառաջ բերելու — նորաշէն եկեղեցւոյ Տ. Սրապիոնի միակ որդին՝ Ստեփանն (որ քթատ լինելուն համար՝ վրացերէն բառով՝ Պաժո էին անուանում) խոշորանձնեայ ստահակ, մի օր զբօսանքի ժամանակ զարկած էր մի աշակերտի և սա գնալով Տեսչի բնակարանն (որ վարժարանի հանդէպ էր) գանգատած էր և Տեսչուն պատուէր շրկած էր, որ Ստեփան, վարժարանի երկու ուսուսպասաւորներն առնելով՝ իջնէ ստորին յարկի մի սենեակն և ինքն պառկելով՝ ծեծել (ձաղկել) տայ։ Աշակերտք լսելով զարմացան, որովհետեւ հին դրութեան էր վերաբերում այս պատիժն և ձաղկոցներն անգամ (իրարու հետ կապուած երկայն բարակ ոստեր) վերցածէին և նոր պիտի պատրաստուէին։ Ստեփան, որ նախորդ տեսչութեանց օրով՝ դիմադրութեամբ և բռնութեամբ կրած էր սոյն պատիժն, հետն առաւ մի բանի ընկերներ, որ վկայ լինին իւր հլութեան, իջաւ նշանակած սենեակն, ուր սպասաւորք պատրաստ էին՝ ձաղկոց ի ձեռին, ինքնին պառկեցաւ, բայց վերակացուն, որ ներկայ էր, գաղտնի պատուէր ստացած էր՝ հնազանդութիւնն տեսած ժամանակ՝ իսկոյն արգելուլ ձաղկելն, վասն զի խնդիրն միայն յանցանքն ճանաչելու և հլու գտնուելու վրայ էր։

Գէորգ Աղայեանց, Մոզգով գաւառէն, ընկերակցին հետ վէճի բռնուելով անարգական բառ արտասանած էր և այս առթիւ, ընկերակցի գանգատանաց վրայ, կոչուած էր Տեսչէն։ Շատ լաւ միտս է, որ նոյն օրն կիւրակի էր, աշակերտներէն ոմանք սերտարանի մէջ էին, ոմանք ձեմում էին ընդարձակ կօրրիդորի (միջանցքի) վրայ։ Աղայեանց մեծ վրտահոլութիւնն ունէր իւր ճարտարախօսութեան վրայ՝ թէ Տեսչին երթալով՝ պիտի արդարացնէ իւր անձն։ Սակայն վերադարձաւ լալով։ Բարձր դասարանի ընկերակիցք հետաքրքիր եղան պատճառն իմանալու։ Ի՞նչպէս խօսեցար. ի՞նչ ասաց Տեսչուն, միթէ յանդիմանեց. — ո՛չ, ո՛չ, երբ սենեակն մտայ և երբ հարցուց բաղրութեամբ թէ ի՞նչ ունիս, Աղայեանց,

Պ. Շանշեանցի ազդեցութիւնն մեծ էր նաև ուսուցչական դասուն վրայ։ ¹⁾ Նորա տեսչութեամբ, ո՛չ միայն ուսումնարանի համբաւն, այլ և աշակերտաց պատիւն բարձրացաւ։ Գիշերօթիկ աշակերտներն կամ որդեգիրներն միաձև սև հագուստ ունէին։ Պ. Շանշեանցի տեսչութենէն առաջ, ամեն անգամ որ խմբովին կամ կարգաւ եկեղեցի, զբօսանքի կամ բաղնիք էինք գնում, քաղաքի ճանապարհներէն անցնելով՝ անարգական խօսքեր էինք լսում. — քելիխ (ննջեցելոց հոգեհաց) ուտող, մուֆտաւ (ձրի) հաց ուտող, և այլն։ Իսկ երբ նոր Տեսչուն, իւր պատկառելի կերպարանքով, վայելուչ հագուստով և վեհ ընթացքով, սկսաւ ընկերանալ մեզ, ո՛չ միայն անարգական խօսքերն վերացան, այլ շատ անգամ

պատմէ՝ տեսնեմ. լեզուս բռնուեցաւ, ճարտասանութիւնս ոչնչացաւ։ Գնա՛, գնա՛, ասաց, իրարու հետ սիրով վարուեցէք։ Գանգատող աշակերտն ևս սկսաւ լալ և իրարմէ ներողութիւն խնդրեցին։

¹⁾ — Պ. Միք. Պատկանեանց, ռուսերէնի աւագ ուսուցիչն (հմուտ նաև հայերէն և ֆրանսերէն լեզուաց ու քաջ թարգմանող) մի օր աթոռէն ելաւ մի աշակերտի մազերն քաշելու, և սոյն վայրկենին յանկարծ դասարան մտաւ Պ. Շանշեանց։ Սկսան իրարու հետ ֆրանսերէն խօսիլ, մենք տակաւին տկար էինք նոյն լեզուի մէջ և Տեսչի նպատակն էր անշուշտ, որ աշակերտք չը կարաց զսպել իւր յուզումն, դարձաւ աշակերտներուն — խնդրեմ, ասացէք, թէ ներկայես դատ, պ. Տեսչի պաշտօնավարութեան ժամանակ (որ երկու տարիէն աւելի է) ես երբէք աշակերտի մազ քաշած կամ ծանր խօսք արտասանած եմ։ — Ո՛չ, ո՛չ, պատասխանեցինք ամենքս. և Տեսչուն աշակերտաց ևս բանի մի խրատական խօսքեր ուղղելէն զինի, մեկնեցաւ։ Ա՛խ, Տիգրան, (մազերն քաշուածի անունն) ասաց Պատկանեանց, պատճառ տուիր, որ թէ՛ ես վշտանամ և թէ՛ ազնիւ Տեսչի սիրտըն վշտացնեմ։

նստածներն ոտքի էին կանգնում և անցուղարձ անողներն բացում ու ճանապարհ էին տալի աշակերտաց: Ինչո՞ւ չը լիջեմ նաև շատերու բերնէն լսուած անմուռանալի խօսքերն. «Ձեր հոգուն մատաղ, Հայ տղերք. մեր եկեղեցիներն ու վարժարաններն ձեզմով պիտի պայծառանան»: Այս խօսքերն շատ անգամ վրացերէն էին կրկնում:

Պ. Շանշեանց անբաժան էր մեզմէն: Երբ քաղաքէն դուրս էինք գնում զբօսանաց համար, ինքն էր, որ ՚ի գարնան առաջնորդում էր մեզ Վերայի վտակին կանաչազարդ հովիտն: Ինքն էր, որ առաջնորդում էր Թաժմինդայի սարահարթն, որոյ բարձունքէն ամբողջ Թիֆլիսն պատկերանում է իւր ամեն գեղեցկութեամբ, իւր բազմադարեան Կուրով, որ քաղաքն երկու բութնելով հոսում է մերթ հեղասահ, մերթ շառաչաձայն ¹⁾:

1) — Այդ սարահարթէն սակաւ ինչ հեռի մի գիւղ կար (անունն մոռցած եմ), որոյ բնակիչներուն համար մի յարգելի, չասեմ պաշտելի անձնաւորութիւն էր Պ. Շանշեանց: Ամէն անգամ, որ նշմարում էին թէ սարին վրայ խաղում ենք, և շատ անգամ մօտենում էինք իրենց գիւղին, իրարու իմաց էին տալի, բերում էին մեզ համար՝ կաթ, մածուն, հաց, ամէն սպասներով: Կարգ կարգ նստում էինք և ուտում: Ցնծութեան խրախճանի օր էր լինում մեզ համար, վասն զի որդեգիրներս՝ մեծ մասամբ գիւղացի էինք, սերով, կաթով և մածնով մեծցած: Գիւղացիներն զմայլմամբ նայում էին մեզ վրայ. ամենքն մի հագուստ ունին, ասում էին իրարու, ամենքն սիրով են, ամենքն կարծես եղբայր են, զմայլում էին մանաւանդ Տեսչի վրայ, որ այսքան զաւակներն իրեն հնազանդ են: Այս ծաղկահոտ սեղանէն, այս սուրբ ճաշէն զկնի՝ Տեսուչն շնորհակալութիւն էր մատուցանում (անշուշտ և պարգև էր տալիս) վրացերէն լեզուաւ, բանդի վրացախօս էին: Լսած էինք, որ ինքն իբրև նախնի Ազնուականի զաւակ՝ սեպհական գիւղ ունի, բայց թէ այս

Նա ինքն էր, որ ամրան արձակուրդին առաջնորդում էր մեզ՝ լողալու ¹⁾ Կուր գետի մէջ և վարժեցնում էր: Նա ինքն էր, որ աշնան այգեկութին երբեմն առաջնորդում էր ՚ի Կրճանիս (Ծիրանաւոր) ²⁾, ուր շատ

գիւղն էր կամ մի այլն՝ չը գիտէինք, զի ինքն իւր անձին կամ ունեցածին վրայ երբէք չէր խօսում:

✓ Ք 1) — Պ. Շանշեանց բաշ լողորդ էր. ինքն գետի խոր կողմէն լողալով՝ ընկերանում էր աշակերտներին, որ չը վախնան և քանի փորձերէն զկնի՝ պատուիրում էր որ վախկոտներն՝ խոր կողմն չերթան: Դժբաղդաբար՝ ես ջրասուզութեան երկչոտներէն էի, մինչդեռ ընկերակիցներէս շատերն բաշ վարժեցան լողալու: Պ. Տեսչի բոլրն գետի միւս ափն էր բնակում, մեր լողալու աւարտումէն զկնի, երբեմն իւր հագուստներու ծորան գլխի վրայ դնելով, առանց թըրջելու, անցնում էր միւս ափն, հագնում և բրոջն այցելում: Այս առթիւ յիշեմ մի դէպք, թէ մինչև ո՞ր աստիճան կարող է ազդել առաքինութեան մարմնացումն: Մի օր, Տեսուչն առաջնորդեց մեզ դէպի գետն, իսկ ինքն մնաց Արոնցովեան կամրջի վրայ, որուն մօտ էր մեր լուացուելու տեղին: Քանի մի ստահակներ բռնած էին այդ տեղն և առ ոչինչ էին համարում վերակացուի սպառնալիքներն՝ հեռուն երթալու և այնտեղ լուացուելու: Աշակերտներն չէին հանում, և Տեսուչն կամրջի վրայէն նշմարելով՝ եկաւ հասաւ և իւր սովորական անվրդով վեհութեամբ ասաց. — «պէտք է որ հեռուն երթաք, գետափն ընդարձակ է. եթէ չերթաք, ձեզ հետ չեմ խօսիլ»: — Մի բարկանար, աղա ջան, հոգուդ մատաղ, գօչեցին ամենքն և իսկոյն իրենց հագուստներն ժողովելով գնացին բաւական հեռի: Ապա Տեսուչն դառնալով վերակացուին՝ ասաց. «Երեմիա, պէտք չէ որ կուռարարի պէս խօսիս մարդիկներու հետ»:

2) — Ինչպէս սոյն ուխտատեղւոյն, նոյնպէս Թէլէթի, Շահնարաթի, Շվինդիսի և այլ քանի մի ուխտատեղեաց արդիւններն, Ներսէս ս. Հայրապետի տնօրինութեամբ,

անգամ կանուխ հասնելով՝ մասնակցում էինք ժամերգութեան. հացն ու պանիրն, դեղձն ու խաղողն ճաշակում էինք իբրև համադամ, զբօսնում էինք, երգում էինք, և ապա ցնծութեամբ դառնում էինք ի վարժարան:

Ա՛խ, չեմ կարող պատմել՝ թէ ինչ մեծ ազդեցութիւն ունէր Տեսչի ընկերակցութիւնն աշակերտաց վրայ: Իւր խօսքերն՝ զբօսանաց ժամանակ, ուտելու ժամանակ, քալելու ժամանակ՝ սքանչելի դասեր էին: Կային աշակերտներ, որ ետեւէն քալելով՝ կոխում էին նորա ոտնատեղիներն, կարծելով թէ կը վարժին նորա պէս վեհ քալուած ունենալ, նորա պէս շնորհալի ձև ունենալ:

Միայն զբօսանքներն, խաղերն, լոգանքն, մաքրութիւնն չէին աշակերտաց ողջպահիկ միջոցներն: Բազմահմուտ Տեսուչն մարմնաւոր առողջութեան հիմն էր համարում հոգւոյ առողջութիւնն, բարոյական առողջութիւնն: Բաց յայսմանէ, նա քաջ օմէօպատ էր: Թէև ուսումնարանն յատուկ բժիշկ ունէր, որ միշտ այցելում էր Վպրանոցն, բայց գլխաւորապէս Տեսուչն ինքն էր, որ իւր օմէօպատ հրահանգներով ու դեղերով առաջն էր առնում ցրտէ, տաքէ և այլ պատճառներէ պատահած հիւանդութեանց: Ո՛չ միայն աշակերտներն էին, որ օգտւում էին նորա բժշկական խրատներէն և օմէօպատիկ դեղերէն, այլ և շատ չքաւոր ընտանիքներ, որոց համար Պ. Շանշեանցի բնակարանն մի սփոփանաց վայր էր: Նորա տեսչութեան շրջանին մէջ երկու աշակերտ միայն զոհ եղան մահուան— Լալազարեանց Ղզլարեցի և Զերքեզահայ Խաչատուր Սր-

Դպրանոցին յատկացուած էին, հոգաբարձութեան հսկողութեան և պատասխանատուութեան ներքոյ:

մաւիրցի. առաջինն արդէն հիւժախտաւոր եկած երկրէն, որուն առջևն չը կարացին առնուլ ո՛չ միայն ամենօրեայ բժշկի, այլ նոյն իսկ բժշկապետ Հախվերդեանցի մասնաւոր խնամքներն. իսկ երկրորդն վախճանեցաւ քօլերայէն:

Ս. Վարդանանց տօնն և Աւագ-Հինգշաբթին, մեզ համար ցնծութեան օրեր էին: Վարդանանց տօնին՝ ինքն Տեսուչն յատուկ պատարագ էր մատուցանել տալիս ի յիշատակ մոռելոց. իսկ Աւագ-Հինգշաբթին՝ Տեսուչ և աշակերտք՝ ընդունում էին Ս. Հաղորդութիւն: Այդ երկու օրերն՝ Տեսուչն սեղանակից էր լինում մեզ և իւր կողմէն պատրաստւում էր մի մի բաժակ գինի աշակերտաց համար: Այնքան անջինջ տպաւորութիւն է ունեցած սրտիս վրայ (անշուշտ նոյն շրջանի բոլոր աշակերտաց) այդ օրերու յիշատակն, որ այսօր իսկ, Տեւրուհի հասակիս մէջ, կարծում եմ թէ՝ Պ. Շանշեանց բազմած է սեղանի գլուխն և մենք ճաշում ենք իրեն հետ, այս տարբերութեամբ միայն, որ այն ճաշերուն ժամանակ՝ ուրախութիւն ու զուարթութիւն էր փայլատակում մեր դէմքերուն վրայ. իսկ այսօր զրեւու պահուս՝ արտասուաց շիթերն ինքնին թորում են աչքերէս և կաթկաթում զրածիս վրայ: Ա՛խ, քաղցր յիշատակներ, ան երջանկութեան օրեր....:

Է.

ՈՐՊԷՍ ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ՄԱՐԴ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱՑԻ

Պ. Գ. Իզմիրեանց ասում է ղամբանականին մէջ— «Նա ամեն համախմբութեանց զարդն էր և իւր բազմակողմանի հայեցուածքով ու նկատողութիւններով օգտակար անդամ ամեն հասարակային հարցերի մէջ:

Նրա առաջարկութիւններն միշտ յարգւում էին և ընդունւում իբր անկեղծ հոգւոյ ներշնչումներ: (Նոր-Դար 1889. № 39):

Պ. Նւանգուլեանց գրում է կենսագրականին մէջ — «Պ. Շանշեանց տեսութենէն հրաժարելով և ի Պետերբուրգ վերադառնալով բնակում էր իւր Նիկողայոս եղբօր գերդաստանին մէջ, որ կեդրոն էր դարձած երիտասարդներուն, որոնք նոյն ժամանակ ուսանում էին Պետերբուրգի կրթական բարձրագոյն հաստատութեանց մէջ: Նոյն ժամանակի ուսանողներն մինչև ցայսօր զմայլմամբ են խօսում այն քաղցր ժամերուն վրայ, որ անցնում էին նոքա հեղինակներու, նկարիչներու և գեղարուեստասիրաց ակմբին մէջ ի տան Շանշեանց: Ի. Ի. Փանայեան, Նեկրասով, Գրիգորովիչ, Միկէշին, Սօկոլով, Տամբերլիկ, Կալցուլարի, ահա այն ընկերական շրջանակն, ուր շնորհիւ պ. Շանշեանցի խայտում էր Կովկասեան համալսարանական երիտասարդութիւնն...: Պ. Շանշեանց պատկանում էր այն մարդկանց դասուն, որոնք մեծ ազդեցութիւն ունին շրջապատողաց վրայ, ոչ թէ իրենց երկասիրութեանց բազմաթիւ հատորներով, այլ իրենց զօրաւոր ու խորին համոզմունքով և իրենց գաղափարներու սրբութեամբ: Այս բանիս մէջն էր նորա գրաւիչ զօրութիւնն, որ զգալի էր իւր ամեն աստիճանի և ամեն կարգի բազմաթիւ բարեկամաց, որոնք ինչպէս անկեղծ ակնածանօք յարգած էին ի կենդանութեան, նոյնպէս և անջինջ պիտի պահեն անշուշտ նորա յիշատակն իրենց սրտերուն մէջ նորա մահէն զկնի»: (Նով. Օբոզ. 1889. մարտ 14):

Պ. Մարկոս Աղաբէգեան գրում է. — «Նս իմ կեանքում միայն մի անձն ճանաչեցի, որ իր կեանք՝ իր դաւանած վարդապետութեան հետ միացած լինի: Դա, այդ մարդն էր պ. Շանշեանց, որ իրան ճանաչողներն իր

վրայ հիացնելէ և սքանչացնելէն ուրիշ ազդեցութիւն չէր աներ: 1853-ին, երկու անգամ իւր դասախօսութեանց ներկայ գտնուեցայ Ներսիսեան Ուսումնարանում: Դասախօսում էր հեղինակելով և կենդանի բարբառով: Բոլոր ուսանողք՝ ակտիւ ու միտք էին եղած լսելու և ըմբռնելու իւր դասերն:... Պ. Շանշեանց, ոչ միայն յարգուած ու սիրուած էր իր աշակերտներէն, իր ընկերներէն ու բարեկամներէն, հապա նաև երևելի վարչական պաշտօնեայնէն, զինուորական մեծ աստիճանաւորներէ, մեծանուն քաղաքացիներէ: Նս իմ աչքովս տեսայ, որ Ներսէս Կաթողիկոս անձամբ հիւանդ տես դնաց անոր խոնարհ յարկին մէջ: Այդ անձնաւորութիւն, ոգևորուած ու կենդանացած քրիստոնէական ուսմունքով ու վարքով, ոգևորում ու կենդանացնում էր իր խօսքով ու բարքով իրան մօտեցողներուն ու խօսակիցներուն»: Հայրենիք, 1892 յունիս 16:

Ինչպէս որ նկարագրում են պ. պ. Իշմիրեանց, Նւանգուլեանց և Աղաբէգեան, արդարև սքանչելի էր պ. Շանշեանցի ընկերական կեանքն: Մենք ևս պատմենք մեր տեսածն:

Ներսիսեան ուսումնարանի հանդէպ կար մի երկայն շարք (թերևս կայ մինչև ցայժմ) միայարկ, կամարաւոր խանութներու ¹⁾, որոց կեդրոնին մէջ միայն բարձրանում էր մի աշտարակաձև շէնք քանի մի սենեակներով: Մեր տեսուչն այստեղ ընտրած էր իրեն համար բնակարան, որ մի տեսակ գիտարան էր, որոյ առջև կանգնած էր Դպրանոցն իւր մտից բարձրակամար դռներով, գեղեցիկ պատշգամներով և լուսաւէտ դասարաններով ու ննջարաններով: Եթէ մենք, բոլոր

¹⁾ — Պատմում էին թէ՛ ս. Հայրապետն, իւր վիճակաւոր առաջնորդութեան ժամանակ՝ նախ սոյն հաստատութեան կրպակներն շինել տուած է և ապա Դպրանոցն:

մեր վարմուռքով ու շարժումներով, Տեսչի աչաց առջևն էինք, նույնպես մեր հանդէպ էր նաև ինքն Տեսուչն: Շատ անգամ, երբ մենք ճեմելով իրարու պատմում էինք մեր դասերն, տեսնում էինք, որ Տեսուչն ևս առանձինն, կամ որ և իցէ ուսուցչի կամ բարեկամի հետ, ճեմում է երկայնաձիգ խանութներու տանեաց վրայ, որ թանձր հողով ծածկուած ճեմավայր էր, ինչպէս որ և Դպրանոցի տանիքն զբօսավայր մեզ համար:

Շատ հազիւ էր պատահում, որ Տեսուչն բացակայ լինի կամ վարժարանէն, կամ իւր բնակարանէն, և դիտուած էր որ այդ բացակայութեան միջոցին իսկ կոչուած է ս. Հայրապետէն Թիֆլիսում գտնուած տարիներում: Սակայն իւր այցելուներն անպակաս էին, մանաւանդ երեկոյեան ժամանակ, և մեր նշմարած այցելուքն (բաց 'ի ուսուցիչներէն) էին գլխաւորապէս պ. պ. Դաւիթ Մելիքեան, Ստեփ. Սարգսեան, Յ. Մարկոսեան, Գ. Իզմիրեան, Հախվերդեան եղբարք, և այլն, որոնք Կովկասիոյ Փոխարքայական Կառավարութեան զանազան ճիւղերու մէջ նշանաւոր պաշտօններ ունէին, իրենց լուրջ բնաւորութեամբ և հաւատարիմ պաշտօնավարութեամբ վայելում էին Տէրութեան վստահութիւնն, բայց էին միանգամայն խոհեմ և շրջահայեաց ազգասէրներ, յարած էին Պ. Շանշեանցի բարձր գաղափարներուն:

Այդ պետական պաշտօնեայքն շատ անգամ ժողովում էին Պ. Շանշեանցի բնակարանն, մեծ ուշադրութեամբ լսում էին կանխաւ մեր սաներուս պատրաստած քարոզներն, որ պիտի կարգայինք եկեղեցեաց մէջ, իւրաքանչիւրն յայտնում էր իւր դիտողութիւնն և ապա միայն այն քարոզներն էին որոշուած 'ի լուր ժողովրդեան խօսելու, որոնք հաւանութիւն էին ստացած Տեսչի այցելուներէն:

Այցելուք աւելի բազմաթիւ էին լինում, երբ մեր գրածներն կարդում էինք ուսումնարանի հոյաշէն դահլճին մէջ պատրաստուած ամբիօնէն: Ունկնդիրներն ելնում էին Դպրանոցէն իրենց սիրտն այնտեղ թողլով: Տեսուչն դաստիարակութեան վսեմ խորհրդով և ընկերական բարձր գաղափարներով կապում էր ժողովուրդն վարժարանին հետ: Կապ կրթական, կապ ընկերական. ահա ազդեցութիւն ճշմարիտ դաստիարակութեան ¹⁾: Պ. Շանշեանց ծանօթ անձնաւորութիւն էր ոչ միայն Հայոց, այլ նաև Վրացոց իշխանական դասուն համար: Չէին ծածկում նրամէն իրենց խորհրդներն, ճանաչելով որպէս ամենախոհեմ և բարի քաղաքացի:

Երբ Աղէքսանդր Նիկոլայեւիչ, իբրև թաղափառանգ, այցելութեան ելած էր ի Կովկաս, Թիֆլիսի Քաղաքագլուխն, լուսավառութեան առթիւ, յատկապէս դիմած էր Շանշեանցին թէ ինչ խորհրդանշանով պէտք է զարգարել փոխարքայական պալատին հանդէպ պատրաստած վեցեկական պաստառն: Շանշեանց յանձնարարած էր հայերէն և ռուսերէն գրել այս Սաղմուն. «Ողորմութիւն և ճշմարտութիւն պատահեսցին. արդարութիւն և խաղաղութիւն համբուրեսցին»: Լուսոյ կոհակներուն մէջ ցոլացած այս խօսքերն ոչ միայն բազմախուռն հանդիսատեսներու հիացումն, այլ նաև թագափառանգին ուշադրութիւնն գրաւած էին:

Չեմ կարող մոռնալ և միշտ արտասուօք պիտ լիշեմ այն տխուր օրն, երբ Պ. Շանշեանց քանի մի

¹⁾ — Չենք կարող ասել արդեօք թէ սոյն ազդեցութեան արդիւնքն էին ժողովրդի մէջ տարածուած ազգային երգերն, ապա պատմական, թատերական ներկայացումներն, որոնք դժբաղդաբար յետ ժամանակաց շեղելով իրենց նպատակէն՝ կորուսին իրենց նշանակութիւնն:

ամսէն ի վեր հրաժարած էր տեսչական պաշտօնէն (որոց վրայ յետոյ պիտի խօսիմ, մեկնում էր Թիֆլիսէն ի Պետերբուրգ, բազմաթիւ ուղևորաց մէջ գտնուում էր նաև վրացի Հերակլ արքայազունն (ի մօրէ Հայ)։ Սա իւր մէջքը կապած թանկագին դաշոյնն փոխանակեց Պ. Մանշեանցի դաշոյնին հետ ի յիշատակ անմոռացութեան։ Ուղևորողք յարտասուս շարժեցան, Մանշեանց տատանեցաւ, բայց Հերակլ ջերմ համբոյճներով պարտաւորեց անպատճառ ընդունիլ։

Պ. Մանշեանց արդէն ճանապարհորդութեան յատուկ իւր ընտիր չէր քէզի հոգուստն հագած էր. տուաւ իւրն և Հերակլի դաշոյնն կախեց մէջքը կապած կամարէն։ Մատ գոհ եղաւ արքայազունն և քանիցս համբուրեց գգուանօք։

Ինչ խօսքեր անցան այս բաժանման պահուն, չեմ կարող մի առ մի գրել։ Ընթերցողաց խորհրդածութեան եմ յանձնում՝ այս վսեմ դէպքն, թէ ինչ էր խորհրդաւոր շարժումիւն, որ արքայազունն իւր դաշոյնն փոխանակում էր մի առաքինի քաղաքացու, մարդկութեան մի աննման դաստիարակի դաշոյնին հետ....։ Արդեօք կամենում էք հասկացնել թէ ընկած ազգերու կանգնումն կախուած է բարոյական սպառազինութենէն և ոչ լոկ նիւթականէն....։

Պ. Մանշեանց, իբրև ընկերական մարդ և ճշմարիտ քաղաքացի ունէր իւր յատուկ դաւանութիւնն, ըստ ամենայնի ս. Գրոց հոգւոյն վրայ հիմնուած, որ ամեն հայրենասէրներու համար կարող է նշաբաբան լինիլ. «սիրել հայրենիքը և ազգը, որուն անձամբ օրինակ տուած են, ոչ միայն Մովսէս, Դաւիթ և այլք, այլ և մեր Փրկիչն։ Հնազանդիլ հայրենեաց օրէնքին, եթէ հակառակ չեն աստուածային օրինաց։ Եթէ վնասակար և ընդդէմ են անձնական օգտի, դարձեալ պէտք

է սիրով ընդունիլ։ Տալ հարկ ճշտութեամբ՝ Տէրութիւնն պահպանելու և բարելաւելու համար։ Հեռանալ ամեն չարագրգիռ պատահմունքներէ և ամեն բանէ, ինչ որ կարող է երկրի խաղաղութիւնը վրդովել, իսկ ընդհակառակն՝ աշխատիլ, որ բարենորոգումն ամեն բանի մէջ՝ լինի խաղաղ և օրինաւոր ճանապարհաւ։ Վերջապէս պարտինք աշխատիլ ընդհանուրի համար. աշխատիլ մեզմէն կախեալ ամեն տեսակ զոհաբերութեամբ, եթէ անշուշտ կարևոր է անձնազոհութիւն, որոյ գեղեցիկ օրինակներն խիստ շատ են պատմութեան մէջ» ¹⁾։

Պ. Մանշեանց, իբրև ընկերական մարդ և մանաւանդ իբրև ազնուականի զաւակ, ունէր քաջ մարդու պատրաստականութիւն։ Իւր ճոխ և ընտիր մատենադարանի դիմահայեաց պատէն կախուած ընձու մորթին վրայ՝ ճաշակու գետեղուած կային իւր դաշոյնն ու կամարն, իւր ատրճանակն ու վառօդարանն, ամենքն ևս չերքեզական ընտիր կերտուածով։ Ունէր նաև չերքեզական հոգուստ, ինչպէս յիշած ենք, ճերմակ գլխարկով և մուշտակով՝ ազնուականաց յատուկ տարագէն։ Ունէր նոյնպէս յատուկ թամբ և հեծելութեան ամեն կարևոր հանդերձանք. քանզի ինքն ևս քաջ ձիավարներէն էր։

Զատկական օրերուն մէջ, Վէձիս գիւղի, իւր հօրենական կալուածի, նշանաւորներն իւրաքանչիւր տարի գալիս էին գառներու նուէրներով և մասնաւոր ձի էին բերում՝ գիւղատէրն իւր գիւղացւոց այցելութեան տանելու համար։ Պ. Մանշեանց գառնուկներն նուիրում էր աշակերտաց և ինքն հեծած իւր նժուգն, աջ ու ձախ և ի յետուստ ունենալով գիւղացի ձիաւոր-

¹⁾ — Ուսումն պարտուց. Տպագր. Երուս. Եր. 132.

ներն: Սօլօլակի քաղաքամիջէն անցնելով գնում էր ի Վէճիս, ուր մի օր մնալէն և շինականներն մխիթարելէն զկնի, նոյն հանդիսաւորութեամբ դառնում էր իւր բնակարանն:

Ը.

ՈՐՊԷՍ ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԻՆ ԵՒ ՄԱՐԴԱՅԻՆ ՍԵՐՈՎ ՎԱՌՈՒԱԾ
ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ

Պ. Շանշեանց, ինչպէս որ մի գեղատիպար էր մարդկային ընկերականութեան, նոյնպէս մի հոգեշունչ ներկայացուցիչ քրիստոնէական բարեպաշտութեան: Արտաքին աստուածապաշտութիւնն, առանց ներքին հոգեկանին, փարիսականութիւն էր, յորմէ սոսկում էր: Նախ հոգեկանն, տպաւորութիւնն իբրեւ ծնունդ: Նա շատ անգամ յեղյեղում էր Օգոստինոսի խօսքն. «մարդոյ սիրտն ստեղծուած է Աստուծոյ համար», և կը հանգըստանայ միայն Աստուծոյ մէջ կեանքի պատերազմէն զկնի, երբ պատերազմած է արդարութեան համար՝ անարդարութեան դէմ, սիրոյ համար՝ ատելութեան դէմ, ճշմարտութեան համար՝ ստույգութեան և մոլորութեան դէմ: Պատերազմով է, կրկնում էր նա, որ մարդ կը մեծանայ և կը գործակցի իւր Արարչին՝ իւր հոգւոյ նորոգութեամբ:

Ներսիսեան դպրանոցի սանուց յաճախած եկեղեցին Քամոյէնց կոչուած եկեղեցին էր, որ միայն մի չափանայ ունէր, որովհետեւ յատուկ ծովա կամ ժամուոր չուներ: Աշակերտաց յաճախելով բազմաթիւ ժողովուրդն: Աշակերտք մասնակից էին բովանդակ ժամերգութեան—իրենք էին դպրապետն ու դպիրն, իրենք

էին սարկաւազն ու բուրվառակիրն, իրենք էին մինչև անգամ քահանայի գանձանակն շրջեցնողն: Կարգաւորութիւն ու պատկառանքն տիրում էր դասերուն մէջ, սեղանին վրայ, թափօրի ժամանակ: Շարական երգողներն սակաւաթիւ էին, բայց ս. Պատարագի արարողութեան ժամանակ երգակցութիւնն ընդհանուր էր:

Ազնիւ Տեսչի ներկայութիւնն մի մեծ քաջալերութիւն էր աշակերտաց աղօթասիրութեան: Նա կանգնում էր ժողովրդեան մէջ, աչքերն յառած սեղանին: Ս. պատարագին յատուկ սովորականներէն զատ՝ չորքում էր նոյնպէս ամեն «սուրբ Աստուած» երգուած ժամանակ: Հարկ չկայ բացատրել թէ՛ Տեսչի քրիստոնէական օրինակելի կեանքն և աշակերտաց եկեղեցասէր ու բարեպաշտ կրթութիւնն խոր տպաւորութիւն ունեցան ժողովրդեան վրայ: Սկսան հետզհետէ հնչիլ ամեն բերանէ, հռչակուիլ ամեն գրէջ այս սուրբ բառերն—Ազգեւ եկեղեցի: Այսպէս, Ներսէս Հայրապետի հիմնած նիւթական Դպրանոցէն հիմնեցաւ այն բարոյական մեծ դպրանոցն, որ կարելի է անուանել քրիստոնէական հոգւոյ զարթոնցման, ազգային հոգւոյ սթափութեան զըպրանոց և սորա հիմնադիրն եղաւ մի մեծախորհուրդ դաստիարակ, մի ամբիժ հայրենասէր, մի ճշմարիտ քրիստոնեայ՝ խօսքով ու կեանքով—Պետրոս Շանշեանց:

Այս ամեն կրթական բարիքներու հանդէպ չարութեան ոգին քնացած չէր, տակաւին Ս. Հայրապետի կենդանութեան ժամանակ սկսած էր օրոմներ սերմանել իբր թէ՛ դպրանոցի մէջ ազատութեան երգեր են երգուում. իբր թէ՛ կառավարութեան հակառակ դասեր են աւանդուում և այլն և այլն. ¹⁾ Բայց վերադիտող սրա-

¹⁾ Մի գիշեր ուսումնարան գալով երեք հոգաբարձուներն և բարձրագոյն դասարանի սաներն 'ի խորհրդարան

տեսն Հայրապետն դիտում էր ամեն բան և իրմէն սարսափում էր չար ոգին: Միայն Ս. Հայրապետի մահն էր ուրեմն չար ոգւոյն փափաքն, որպէս զի ազատ գործէ: Եւ արդարեւ այսպէս իսկ եղաւ. Երանաշնորհի յանկարծական մահէն զկնի, չար ոգին կրօնասիրութեան կերպարան մտաւ, սկսաւ կասկած սփռել ուսումնարանի կրօնական դասուց նկատմամբ: Բայց ժողովուրդն ճանաչում էր իւր ուսումնարանն և բնաւ կասկած չ'ուներ:

Ս. Հիմնադրի մահէն զկնի՝ Զալալեանց Սարգիս Արքեպիսկոպոսն, մի կողմէն փափաքում է 'ի սրտէ համակերպիլ Տեսչի հրաժարականին, միւս կողմէն երկնջում է ժողովրդէն: Հոգաբարձուաց և աւագ ուսուցչաց հետ խորհուրդ կազմելով մի գրաւոր յայտարարութիւն է ղրկում պ. Շանշեանցին, ըստ այնմ շարունակել իւր պաշտօնն, յայտնելով թէ՛ Ս. Հայրապետի 'ի կենդանութեան ունեցած կամքն է, որ հաղորդում է: Պ. Շանշեանց նկատելով որ շատ հեռի է այդ յայտարարութիւնն Ս. կաթողիկոսի կամքէն՝ չէ՛ ընդունում, մանաւանդ նշմարելով՝ որ մի անյայտ անձն պիտի ներկայ գտնուի ամեն դպրոցական խորհրդակցութեան և գիտութեանց դասախօսութիւններն, փոխանակ հայերէն լեզուաւ աւանդուելու, կիսով չափ պիտի աւանդուին ռուսերէն և ֆրանսերէն: Իսկոյն մի այլ յայտարարու-

կոչելով՝ սկսան հարցաքննել թէ՛ ի՞նչ երգեր են երգում: Երբ տեղեկացան ամեն բանի, ուրախութեամբ վերադարձան: Յետոյ իմացանք, որ գաղտնի ոստիկանութիւնն, մի չար ոգւոյ մատնութեան վրայ հիմնուելով՝ ազդարարութիւն արած է Հայրապետին և Նա Տեսչի դիւրադգածութեանն չը դիպչելու համար՝ ուղղակի Հոգաբարձուաց հրամայած է քննել և տեղեկութիւն հաղորդել իրեն:

թիւն ¹⁾ է ղրկում իրեն, իւր նկատած կէտերն փոխուած և ըստ այնմ շարունակում է իւր պաշտօնն մինչև նոյն տարուայ (1857) 7-ն դեկ.:

Սակայն Ս. Զալալեանց միշտ անհանգիստ է լինում և հնար է որոնում տեսուչն հեռացնելու: Մի օր խորհուրդ է կազմում իւր մօտ, ուր հոգաբարձուներէն զատ գտնւում են Էջմիածնի պրոկուրօր Յովհաննէս Միրաքեանցն, ինքն տեսուչն, աւագ ուսուցիչներն Կարինեանց և Պատկանեանց, և յայտնում է, որ դպրոցի տնօրէնութիւնն իրեն է պատկանում իբրեւ Առաջնորդի և մտադիր է նոր կարգադրութիւններ մտծանել: Պ. Տեսուչն իսկոյն զլխարկն առնլով և հրաժեշտ տալով, իւր հրաժարագիրն ուղղակի ղրկում է յանուն Տեղապահին Ս. Էջմիածնի:

Շատ անցքեր են անցնում թէ՛ դպրանոցի և թէ՛ ժողովրդեան մէջ ընդ. ս. Արքեպիսկոպոսի: Պ. Շանշեանց արդէն Պետերբուրգ գնացած է: Աշակերտներն դիմում են ս. Առաջնորդին իւր կարգած Տեսուչն (Արզանով) փոխելու. յուսադրւում դպրանոցն են զառնում և սակայն գիշերուան ժամանակ ոստիկաններու միջոցաւ բանտն են տարւում: Առաւօտեան քաղաքն դղրդում է սոյն լրոյն վրայ, խռնւում են յԱռաջնորդարան և իսկոյն ազատել տալի բանտարկուածներն: Ժողովրդեան դժգոհութիւնն ու զայրոյթն հետզհետէ աւելանում է Զալալեանի դէմ. Տ. Մատթէոս ս. կաթողիկոսի ընտրութիւնն կատարւում է և հազարաւոր ստորագրութիւն կրող բողոքագրով Առաջնորդն հանւում է պաշտօնէ, այլևս պաշտպանութիւն չը գտնելով նաև կառա-

¹⁾ Երկու իրար հերքող Յայտարարութիւններն կըրում են միևնոյն թուական. 16 Յուն. 1856:

վարութեան կողմէն, որուն վրայ դրած էր իւր բոլոր յոյսն և այնպէս էր գործում:

Տ. Սարգիս Արքեպիսկոպոս մի գիր է գրում Վեհ. կաթողիկոսին, ջանալով արդարացնել իւր արարքն և իւր դէմ եղած ժողովրդային յուզումն վերագրել Պ. Շանշեանցին, որոյ ձեռքն է անցնում այդ գիրն և պարտաւորում է ուղղել ս. կաթողիկոսին իւր սքանչելի պատասխանն, որ արժան եմ համարում ամբողջովին յառաջ բերել այստեղ, իբրև մի պատմական ճշգրիտ և սրտաշարժ համառօտագրութիւն, որուն մէջ պատկերացած է թէ՛ դպրոցի նկարագիրն, և թէ՛ թշնամեաց սևաթոյր խորհրդներն:

«Ձերդ վեհափառութիւն.

Ես հաստատ հաւատում եմ, որ ճշմարտութիւնն աւելի զօրաւոր է քան ստութիւնն: Ահա երեք տարի է, որ հեռու հայրենիքից, հանգիստ մնում եմ խորին լռութեան մէջ, թոյլ տալով, որ անցնին Հայոց ուսումնարանի վրայ բարձրացած կրքերի մրրիկներն: Եւ այժմ ես չէի ընդհատիլ այս իմ լռութիւնը, եթէ ձեռս չը հասնէր Սարգիս Արքեպիսկոպոսի նամակի պատճէնը, որ ուղարկած էր Ձերդ Վեհափառութեան ի 4-ն յուլիսի 1861 ամի, ընդ համարաւ 133, որոյ մէջ նազարեանցի գրեանց արգիլման պատճառն էջմիածնի Սինոգից, գրում է ս. եպիսկոպոսն այս հետևեալ խօսքերով. «Շանշեանցի տեսչութեան ժամանակ, նա ինքը տեսուչը դաս էր տալի կրօնագիտութիւն և աստուածաբանութիւն: Ես հաւատալով, որ այս առարկայի դասատուութիւնը վնասակար է ի ձեռն Շանշեանցի, եւ աշակերտները մոլորվել են և մոլորվում են, իսկոյն շտապեցի դադարեցնել նորա դասատուութիւնները, որոց պատճառաւ առաջարկեցի նրան միայն տեսուչ լինել. իսկ այս առարկայի դասատուութիւնը ես ինձ վերայ առայ: Իմ այս-

պիսի բարենպատակ առաջարկութիւնը, համաձայն չը գտնելով իրան ցանկութեանը և նպատակին, չը կամեցաւ տեսուչ մնալ և թողեց ուսումնարանը: Այն ժամանակ սկսան յարձակիլ ինձ վերայ զանազան անստորագիր նամակներով նորա խորհրդակիցները զանազան տեղերից, ինչպէս և Ձեզ վերայ, նեղացնելով Ձերդ Վեհափառութիւնը: Սորանից դուք կարող էք եզրակացնել, որ ես չը դադարեցայ հոգալուց և վերջացնելուց այս օտար հոգևով վարդապետութիւնը, և որ ես հազիւ հազ կարողացայ ցրել Շանշեանցի աշակերտացը, որոց նա դաստիարակել էր մոլորութեան հոգևով: Սրանից ահա ծագեցան այսչափ անհամաձայնութիւններ, ապա թէ ո՛չ ուրիշ պատճառ չկար բացի Շանշեանցից»:

Այս նամակի մէջ, բոլորովին առանց պատճառի, ս. եպիսկոպոսը յիշում է իմ անունը. անուանելով իմ դասերը և կրօնագիտութիւնը հերետիկոսութիւն, և հասարակութեան դատողութիւնն իրան դէմ՝ անուանում է Շանշեանցի կուսակցութիւն, և այս բանս ամենի վերջումը յաւելացնելով՝ ուղիղ չէ պատմում իմ ուսումնարանը թողնելու պատճառը: Այս նամակը զրպարտում է իմ դուրս գալը ուսումնարանից, հասարակաց կարծիքը, որ ծագել էր նորին սրբազնութեան դէմ, ներսիսի յանկարծական մահուանից յետոյ, և իմ կրօնագիտութեան դասերը, ուստի ճշմարտութիւնը պարտք է դնում ինձ վերայ և հրամայում ձայն բառնալ հասարակաց դատաստանի առաջ, վասն զի այս նամակը շատ սաստիկ է տարածուել Սոսկվայի մէջ, որից պէտք է եզրակացնել, որ Տփլիսումը և ուրիշ կովկասեան Հայերի մէջ վաղուց արդէն դարձել է մի հասարակաց խօսք:

Ես չեմ կամենում խօսիլ, նորին բարձր սրբազնութեան և իմ գործերի մասին Հայոց ուսումնարանի լու-

րեանցի ասածներին ուսումնարանի փոփոխութեանց մասին, հոկտեմբեր 7-ին խորհրդակցութեան կոչեց իր մօտ յայտարարութեամբ Էջմիածնայ սինոդի պրօկուրօր պատուելի Միրաքեանցին, ինձ, հոգաբարձուաց և աւագ վարժապետաց: Այս խորհրդի մէջ ուսումնարանի նախասահմանեալ կարգաց փոփոխութեանց համար, ես նրան յայտնեցի, որ իմ կարծիքով պէտք է հետևիլ ուսումնարանի մէջ եղած կանոններին, որ տուել էին ինձ հոգաբարձութեան օրագրութեան պատճենով, որպէս վերջին կամք հանգուցեալ կաթողիկոսի՝ մինչև նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը: Նա կարծես թէ, մոռացել էր, ինչ որ ասել էր ինձ այս բանի համար: Չէ, նորին բարձր սրբազնութիւնը չ'է կարող մոռանալ, ինչ որ ինձ պատասխանեց պրօկուրօրի, հոգաբարձուաց և աւագ վարժապետաց ներկայութեանը, այնպիսի խօսքերը չ'են մոռացուիլ, որպէս մէկ քար ընկած են նորա հոգւոյ վերայ: Նա ինձ ասաց «այն կարգադրութիւնները, որ նա հոգաբարձուաց հետ, օրագրութեան պատճենի մէջ տուել է ինձ, որպէս վերջին կամք հանգուցեալ կաթողիկոսի, ո՛չ թէ նրա կամքն է, այլ սուտ»: Չըհաւատալով իմ ականջներին՝ նրան հարցրի. Սարգիս եպիսկոպոս, մէթէ այն թուղթը, որ տուիք ինձ հոգաբարձուաց հետ՝ որպէս վերջին կամք կաթողիկոսի, սո՛ւտ էր. Այո՛, պատասխանեց նա սաստիկ զուճափոխուելով. «Այո՛. նա ո՛չ թէ կաթողիկոսի կամքն էր, այլ սուտ»: Յետոյ նա յանդիմանութեամբ դարձաւ դէպի հոգաբարձուքը. «Ահա ինչ կրնշանակէ առանց հեռատեսութեան բան բռնել»: Ի հարկէ, նա նրանցից պատասխան չըստացաւ, ինչպէս պատից: Բայց թէ եպիսկոպոսի խօսքերը յանդիմանեցին արդեօք հոգաբարձուներին, թէ հոգաբարձուաց լուրթիւնը եպիսկոպոսին. այս բանի քննութիւնը ինձ չէ վերաբերում: Սրանից յետոյ առա-

ջարկեցի ես նորին բարձր սրբազնութեան՝ առնել ուսումնարանի մէջ, ինչ որ իրա կամքը կըտայ, ինչպիսի կարգադրութիւն էլ կամենայ թող մտցնէ, և մնաս բարի ասելով, դուրս եկայ նրա մօտիցը: Իմ դուրս գալուց յետոյ, միւս օրը, պրօկուրօրն ինձ ասաց, որ նորին բարձր սրբազնութեան սիրտը շատ նեղացաւ՝ ձեր դուրս գալուց յետոյ: Ի հարկէ պէտք է երկաթէ մարդ լինէր, որ չըկոտրուէր այս խօսքերը ասելուց յետոյ— հանգուցեալ կաթողիկոսի կամքը սուտ էր:

Այսպիսի ծանր խօսքերից յետոյ, ինձ համար մէկ միջոց էր մնում միայն, այսինքն թողնել ուսումնարանը, որտեղ իմ երկար մնալը ո՛չ թէ օգտակար կը լինէր, այլ վնասակար, վասն զի կը ծածկէր Սարգիս եպիսկոպոսի արած փոփոխութիւնները:

Միւս օրը պատուելի աւագ վարժապետ Պատկանեանցին յանձնեցի յայտնել նորին սրբազնութեանը, որ ես մեր երեկեան խորհրդի մէջ արած խօսակցութիւնից յետոյ, թողնում եմ ուսումնարանը: Մեր խօսակցութեան միւս օրը ես փոխուեցայ իմ վարձած տունը, և երեք ամսից յետոյ ցաւելով թողեցի իմ Հայրենիքը, որ աւելի արձակ իրաւունք տամ նորին բարձր սրբազնութեան գօրծ դնել իր նոր գաղափարները, Հայոց մանուկների լուսաւորութեան համար և հասարակութեանը կարողութիւն տալ, ճանաչել իր հոգևոր և բարոյական օգուտների բարեկամներին և թշնամիներին: Նախ քան իմ Թիֆլիսից դուրս գնալը ես գրեցի Էջմիածնայ Սինոդին այս հետեւեալ յայտարարութիւնը ¹⁾:

¹⁾ «Ի Սինոդն Հայոց Ս. Էջմիածնի
'Ի նախկին Տեսչէն Տփլիսայ Հայոց Հոգևոր ուսումնարանի.
Յայտարարութիւն
Տփլիսու Հայոց Հոգևոր ուսումնարանի Հոգաբար-

Նորին բարձր սրբազնութիւնն կարող էր տեսնել, որ ես չեմ յիշել այն խօսքերը, որ նա ինձ ասաց խորհրդի մէջ 7 Հոկտեմբերի: Այժմ ես չեմ գրելու, եթէ

ձուքն 1851-ին ինձ համակով յայտնեցին, որ Նորին Վեհափառութիւն, Կաթողիկոսն ամենայն Հայոց Ներսէս, հրամայել էր իրանց, հրաւիրել ինձ Պետերբուրգից և յանձնել Տեսչութիւնը, տալով ինձ լիովին իշխանութիւն ուսումնարանի ուսումնական մասին մէջ, և այս պատճառաւ իսկ հրաւիրեցին ինձ գալ Տփլիս և կատարել Տեսչի պաշտօն: 1853 և 1854 թուի ուսումնական հարցաքննութեանց մէջ Ն. Վեհափառութիւնը ներկայ գտնուեցաւ և ցոյց տուաւ իր լիովին բաւականութիւնը:

Սրանից յետոյ Ն. Վեհափառութիւնը կամեցաւ աւելաւորել դաս տալու առարկաները. բայց Նրա կամքը մնաց անկատար մինչև իրան մահը: Նորին Վեհափառութեան մահուանից յետոյ, ես կամեցայ թողնել Տեսչութեան պաշտօնը, բայց Հոգաբարձուքը ուղարկեցին ինձ իրանց օրադրութեան պատճէնը, փետրվար ամսին 1857 ամի, որոյ մէջ նշանակել էին դաս տալու առարկաները և Տեսչի իրաւունքը, և յիշած էր, որ սորա մէջն էր կայանում կաթողիկոսի վերջին կամքը, որն որ Նորին Վեհափառութիւնը անձամբ յայտնեց ինձ ի ներկայութեան Ն. Բարձր Սրբազնութեան Սարգիս Արքեպիսկոպոսի: Տեսնելով որ այս վերջին կարգադրութիւնը համաձայն է վերոյիշեալ Հոգաբարձուք ժամանակի հետ և օգտաւէտ ուսումնարանի համար, կրկին սկսեցի շարունակել իմ աշխատանքները և նոյն իսկ օրից կատարում էի Տեսչի պաշտօն, մինչև Հոկտեմբեր 7-ն նոյն տարուայ: Սարգիս Եպիսկոպոսը կազմեց իր մօտ խորհուրդ, հրաւիրեց Հոգաբարձուք, աւագ ուսուցչաց, Էջմիածնայ պրօկուրօր պատուելի Յովհաննէս Եսայեան Միւրաբեանցին, և ինձ, և յայտնեց, որ ներկայ ժամանակում ուսումնարանի տէրն ինքն է, վասնորոյ ցանկանում է մըտնել նրա մէջ նոր կարգ: Ն. բարձր սրբազնութեան առաջարկութեանը ես պատասխանեցի ասելով, ինչ որ վերաբերւում է ուսումնական մասին, դրա համար արդէն կանոն

որ նրա նամակը ուղիղ պատմել էր իմ հրաժարումն ուսումնարանից, և չստիպէր ինձ պատասխանել: Ահա այս է ճշմարիտ պատճառ իմ հրաժարման ուսումնարանից և ոչ թէ ս. Եպիսկոպոսի առաջարկութիւնը, որ պէս թէ նա ինքն է կամեցել կրօնագիտութիւնն ուսուցանել, և ես այս բանին չը համաձայնելով, թողել եմ ուսումնարանը. նորին բարձր սրբազնութիւնը սխալվել է, կարելի է նա այս բանս ուրիշին է ասել, բայց ինձ բան չէ ասած: Ն. Բարձր Սրբազնութիւնը ձեռքը սրտին դրած՝ չէ կարող շանշխական կուսակցութիւն անուանել հասարակութեան ընդգրկմութիւնն իր դէմ, որ բարձրացաւ Ներսէս կաթողիկոսի յանկարծահաս մահուամբ: Իրաւունք չունի Ս. Եպիսկոպոսն հասարակութեան ընդգրկմութիւնը և տրտունջը այսպէս մեկնել, ասելով «ուրիշ պատճառ չը կար, բացի Շանշեանցից»:

կայ սահմանած, որն որ ինչպէս յայտնի է Ն. բարձր սրբազնութեանը, նոյնպէս և Հոգաբարձուք. բայց նա չը համաձայնեցաւ և սկսեց կարգաւ իրա գրած նոր կարգադրութիւնը: Որովհետև ինձ յայտնի էր հոգին և ուղղութիւնն նոր կարգադրութեան, ես այլ ևս օգտաւէտ չը համարելով իմ Տեսչութիւնն ուսումնարանին, միւս օրը աւագ ուսուցիչ Միքայէլ Պատկանեանցի միջնորդութեամբ յայտնեցի նրան, որ ես թողնում եմ ուսումնարանը:

Որովհետև վախճանած է կաթողիկոսն, որի հետ ես ունէի հաղորդակցութիւն ուսումնական մասին վերաբերուած գործերի համար, վասն որոյ պատիւ ունիմ այս ամենը ի գիտութիւն Սինօդի հասուցանել և սրա հետ ուղարկելով մի պատճէն ¹⁾ որ տրուած է ինձ Հոգաբարձութիւնից, խընդրում եմ ստանալուց յետոյ վերադարձնել ինձ ի Տփլիս իմ բնակած տեղը:

1857 ամի. Պ. Շանշեանց

¹⁾. — Անարկութիւն է առաջին Հրաւիրագրին, որ արդէն զետեղուած է իւր պատշաճ տեղին:

Վերցնենք, օրինակի համար, նույն իսկ նրա վարմունքը Թիֆլիզում հասարակութեան հետ, որն որ ներկայացաւ նրան ինչպէս մէկ թեմական վիճակաւորի, խնդրելով նրանից՝ հաշիւ պահանջել ուսումնարանի Հոգաբարձութենէն: Ի՞նչպէս վարուեցաւ նա այս գործի մէջ: Նա փոխանակ վարուելու ինչպէս Հովիւ բոլոր ժողովրդեան, ինչպէս մէկ ճշմարտասէր անձն, ըստ պահանջման հասարակութեան, սկսեց վարուիլ իբրեւ մի կուսակցութեան անդամ: Նա պէտք էր համաձայն օրինաց և կամաց հասարակութեան, պահանջէր, ժողովրդից ընտրած մարդկանց հետ, Հոգաբարձուներէց կատարեալ հաշիւ նրանց կառավարութեան համեմատ, և ո՛չ թէ զանազան պատճառներով պաշտպանէր նրանց իշխանութիւնը, որն որ, բոլոր աշխարհքի օրէնքով պէտք էր վերջանար մահուամբ իրանց յանձնող Ներսէս Կաթողիկոսի: Հոգաբարձուները իրանց կողմից պարտական էին հաշիւ տալ նրան, և հասարակութիւնից ընտրեալ մարդկերանց, իրանց կառավարութեան համար, և ինչպէս պատուաւոր քաղաքացիք, վերցնել իրանցից այն կոչումը և յանձնել ժողովրդեան միւս անդամներին, և այս կերպով ազգային անվարձ ծառայութեան ծանրութիւնը չէր ընկնիլ միայն մի քանիսի վերայ, այլ բոլորեցունց: Եւ այսպէս իր Հոգաբարձուաց հետ ունեցած սաստիկ կողմնապահութեամբը, ո՛չ հասարակութեան ձայնին ուշ դարձրեց և ո՛չ օրինաց: Ն. սրբազնութիւնը ամենատեսակ խորամանկութեամբ աշխատեց յարատեւելու Հոգաբարձուաց իշխանութիւնը, ընդդէմ Եջմիածնայ Սինոդի շարունակ հրամաններին, որ պահանջում էր, աւանդ նրանից կատարեալ հաշիւ կառավարութեան և հրաժարեցնել Հոգաբարձութենէ: Ի՞նչպէս չը հասկցաւ, որ հասարակութիւնը չէր կարող չը նեղանալ նրա կողմնասէր վարմունքից և ցոյց տալ

իրան անբաւականութիւնը, որն որ իզուր անուանում է շանչիական կուսակցութիւն:

Քաւ լիցի մեկնել նրա այս արարմունքը շահասիրութեամբ. ո՛չ. այսպիսի միտքը շատ հեռի է թէ ինձանից, թէ նորանից. ո՛չ. ն. սրբազնութիւնը կարօտանում էր հասարակաց կարծիքին, որն որ, վեր կացաւ նրա դէմ Ներսիսի յոնկարծական մահուանից յետոյ զարհուրելի տեսլեամբ: Նա կամենում էր Հոգաբարձուաց միջոցաւ գրաւել հասարակութեան սիրտը, բայց սաստիկ սխալվեցաւ. նորա կողմնասիրութիւնը առ Հոգաբարձուս, իրան առաւել ցածացրին հասարակաց կարծեաց մէջ: Շատ կարելի է, որ իմ ուսումնարանից դուրս գալս ևս ազդեցութիւն ունեցաւ հասարակաց կարծեաց վերայ, որ յարուցուած էր նրա դէմ. բայց միայն դրա մէջ չէր պատճառը, այդ պատճառը շատ հեռի տեղ պէտք է որոնած, խորը պէտք է թափանցած Ներսէս կաթողիկոսի կենաց վերջին օրերի փոփոխութեան մէջ առ Սարգիս Եպիսկոպոսն:

Այժմ ներեցէք հարցնելու ն. բարձր սրբազնութեան, թէ այդ ո՛ւմ անունով է թեթեւամտաբար անուանում իմ կրօնագիտութեան դասերը հերետիկոսութիւն: Աւետարանի անուամբ արդեօք, նա չի կարող գտնել նրա մէջ և ո՛չ մի խօսք, որ չը քարոզէ մեր Փրկչին Աստուածային յաւիտենականութիւնը և սրբութիւնը: Հայոց եկեղեցւոյ անուամբ արդեօք, ինչո՞վ է կարծում ինքն իրան աւելի հարազատ քան ինձ և ուրիշներին: Ինչպէս հոգեւոր անձն արդեօք: Նա պէտք է լիջէ այն լատինացւոց իմաստալից առածը, թէ «վեղարը վարդապետ չէ շինում»: Իմ դասախօսութիւններս յայտնի էին և բացարձակ, նրանց ունկնդիր էին ո՛չ թէ միայն աշակերտները, այլ և ուրիշ աշխարհական և հոգեւորական այցելու անձինք, իմ դասախօսութիւններս

յայտնի էին և Ներսէս կաթողիկոսին, որ երկու անգամ ներկայ գտնուեցաւ հրապարակական հարցաքննութեանց և ծանօթացաւ նրանց բովանդակութեանցը: Այս դասախօսութեանց հոգևով դաստիարակուած էին այն աշակերտները, որոնք իւրեանց քարոզներով ուրախացնում էին Ներսէս կաթողիկոսին և Ազգին: Այս աշակերտաց կենաց և յառաջդիմութեան համար էր, որ Ներսէս կաթողիկոսը բարձրացրեց շամպանեայ գինւոյ լի բաժակը և օրհնեց նրանց ի ներկայութեան հոգաբարձուաց, աւագ ուսուցչաց և օտար անձանց ասելով. «Ազգի համար շատ մեծ մարդիկ կը լինին»: Միւս անգամին երբ լսեց այս աշակերտաց քարոզները, ասաց Վեհապետեան Դէորդ եպիսկոպոսին. «Ի՞նչը թափուէնք, Դէորդ եպիսկոպոս, ի՞նչ են ասում այս փոքրիկ տղերքը»: «Ախ, Պետրէ, ասաց նա նոյնպէս ինձ, աշակերտաց քարոզը վերջանալից յետոյ, եթէ երեսուն տարի առաջ սկսել էինք այս բանս, որչափ յառաջ գնացած պէտք է լինէր մեր Ազգը»: Ահա այս աշակերտաց և սրանց նմանների համար է, որ Սարգիս Արքեպիսկոպոսը ասում է իր նամակի մէջ, «հազիւ հազ կարողացայ ցրել նրանց»:

Քրիստոնէական ճշմարտութիւնն էր միշտ հիմն այն դաստիարակութեան, որ ես մտցրի ուսումնարանի մէջ: Դաստիարակութեան շրջոյն է մարդոյն հասցնել իր կոչմանը և կատարելագործել նրա կեանքը: Սրա համար էլ և իմ բոլոր ուշադրութիւնս դարձած էր դէպի աշակերտաց հոգևոր բարոյական կողմը, միտք բերելով այն ասածը, թէ «Առողջ դատողութիւնը՝ առողջ մարմնոյ մէջ»: Այս բարձր նպատակին հասնելու համար ես ընտրեցի այն ճանապարհը, որն որ միայն տանում է դէպի մեր Փրկիչը: Այս այն սիրոյ ճանապարհն էր, որ հաւասարում էր ինձ նրանց հետ, և ես, որպէս ընկեր, որպէս նրանց մեծ եղբայր, գնում էի

նրանց հետ դէպի լոյսը, դէպի ճշմարտութիւնը և յաւիտենական կեանքը, ունելով միշտ իմ աչքիս առջև այն խաչը, որոյ վերայ մեր Փրկիչը՝ մօտ 19 դար է, գիրկը բացած, կանչում է աշխարհիս որդւոցը գրկելու, ինչպէս Աստուածային որդւոցը: Այս աշակերտաց համար է, որոնք կը թուած էին մեր Փրկչի ուսման հոգւոյ գօրութեամբ, որ Սարգիս եպիսկոպոսն ասում է, «մոլորեալ և խմորեալ են և որոնց հազիւ հազ կարողացայ ցրել»:

Հայոց եկեղեցին, որպէս Քրիստոսի եկեղեցի, ազատ է և սուրբ, ու պահուում է և պահպանում այդ խղճի ազատութեամբ և իր որդւոց կենաց սրբութեամբ: Եթէ մէկը, որեւիցէ կողմից, կարողանայ սպառնալ մեր եկեղեցւոյն վտանգ, այս այն մարդկանց կողմից կարող է լինիլ, որոնք կամենում են նրան իրանց կարճատուութեանը մասնակից առնել: Եթէ կարողանայ սպառնալ մեր եկեղեցւոյն վտանգ, այս այն մարդկանց կողմիցն է, որոնք փառքերի պատճառաւ մոռանում են նրա ազատ հոգին, նրանք ո՛չ տեսնում են, ո՛չ լսում Պօղոս Առաքելոյ փրկարար խօսքերը. «Դիրն սպառնան է և հոգին կեցուցանէ»:

Իրաւ, որ մեր եկեղեցւոյն սպառնում է վտանգ այսպիսի մարդկանցից, որոնք լուսոյ, ճշմարտութեան և գիտութեան ամեն մէկ ճառագայթները թափանցելիս ժողովրդեան կեանքի մէջ, վեր են կենում նրա դէմ, և առանց խղճմտանաց, մեր եկեղեցւոյ անուամբ հաւածում են լոյսը, համարելով իրանց կարճատուութիւնը հաւասար յաւիտենական ճշմարտութեան, որ հաստատուած է Աստուածային յայտնութեան վերայ: Զէ, Հայոց եկեղեցին, այս մեր Ազգի հոգևոր Հայրենիքը, պահւել է և պահպանվել ազգովին, հոգևորականք և աշխարհականք կանգնել են մէկը մէկի մօտ, ուսուցել են

իրանց փոքրիկ եղբարցը, և մեռել են եկեղեցւոյ յաւիտենական ճշմարտութեան համար: Վարդանները և Ղևոնդները մէկտեղ են մխիթարել և քաջալերել ժողովրդեան Աստուածային բանիւ և պատմել նրա յաւիտենական և սուրբ փառքը: Թողնենք անցեալները, նայեցէք, լսեցէք, ինչ աղաղակ է վեր կացել ամենայն կողմից. Եւրոպիոյ և Ասիոյ քաղաքներից, գիւղերից և խրճիթներից: Տարածուեցաւ սարսափեցի ձայն այս մօտիկ ժամանակներս, որ մեր եկեղեցւոյ անկախութիւնը վտանգի մէջ է: Այս աղաղակը ցոյց է տալիս, որ ժողովրդեան մէջ կայ մի բարձր բան, փողոցի շահից թանկագին, նրա շահասէր նպատակիցը բարձր, նրա կեանքից վսեմ, այս նրա համոզմունքն է, նրա եկեղեցին: Ի՞նչպէս գեղեցիկ է ժողովրդեան այս արթննալը. ի՞նչպէս մեծ է այս տեսարանը, որ բոլոր ժողովուրդը թրթռում է մի պարզ կրօնական հարցման համար: Ի՞նչքան բաղդաւոր է այն ժողովուրդը, որոյ համար այսքան թանկ է կրօնական համոզմունքը, որ ըստ բանի Փրկչին, չէ ապրում միայն հացով: Ժողովրդեան այս հսկողութիւնը ցոյց է տալի, որ Հայաստանումը ամենայն փորձ, ամենայն ցոյց ի վնաս եկեղեցւոյն՝ սաստիկ կըյանդիմանուի մեր բոլոր Ազգէն: Մինչդեռ օրագիրները կանչում են զգուշացնելով, լսիր, վտանգ է գալի եկեղեցւոյ անկախութեան համար, կարծես թէ մեր հոգևորականութիւնը ուխտ է գրել լուռ մնալու. սուս է կենում: Բայց եթէ հաւատանք Փարիզի և Տաճկաստանի լրագիրներին, մեր հոգևորականութիւնը, ո՞չ առանց երևելի բացառութեան, օգնում է եկեղեցւոյ թշնամեաց, այս կրօնական յեղափոխութեանց մէջ: Թող լռէն. բարձր սրբազնութիւնը՝ այս սեպհական իրաւունքը, այս արտօնութիւնը պաշտպանելու համար: Եկեղեցին ժողովրդինն է. Ազգն է պաշտպանել միշտ եկեղեցին,

թէ անցեալումը և թէ ներկայումս, և միշտ պատրաստ է նա պահպանել իր բանիւ և կեանքով նորա սրբութիւնը և ազատութիւնը: Եկեղեցւոյ պաշտպան կարծեցեալները լաւ կ'անէին, եթէ ընտելացնէին իրանց աչքերը լուսոյ հետ, և չըլինէին ամենայն ժամանակ արգելք մեր Ազգի լուսաւորութեանը՝ իրանց կարծեցեալ հարազատութեամբ: Թողնենք այս չնչին հարցմունքը, թէ ո՞վ պէտք է պաշտպանէ եկեղեցին, ո՞վ պէտք է լուսաւորէ ժողովուրդը. այս իմ կարծիքով քննարկութեան գործն է, և ո՞չ թէ մէկ որևիցէ հոգևորական կամ աշխարհական դասի: Միայն գիտութեան և ճշմարտութեան լոյսը. գիտութիւն և ճշմարտութիւն տարածելու իրաւունք տուողը նրանք են, որոնք ունին այն լոյսը, որք միայն կանչուած են լուսաւորելու և իրանց չորս կողմը տարածելու ճշմարտութեան և գիտութեան բարութիւնը: Այս պատճառաւ էլ վէճերը, որ բացվել են մեր օրագիրների մէջ, թէ ո՞ւմ է պատկանում ժողովուրդը լուսաւորելու իրաւունքը, հոգևորականին, թէ աշխարհականին, այո՛. կարծեմ, օտար վէճ է, և ո՞չ հայկական: Այս վէճը մեր վէճ չէ, նա ծնած է Արևմուտքումը պատմական անցքերի զօրութեամբ, որն որ բաժանեց հոգևորական օգուտը աշխարհական օգտից: Այսպիսի հոգևորականաց և հասարակաց շահերի միմեանց հակառակութիւնը, ի պատիւ մեր Ազգի, երբէք չէ պատահած մեր պատմութեան մէջ:

Շատ գեղեցիկ կ'անէ Սարգիս Արքեպիսկոպոսը, եթէ թողնի այս անարժան ճանապարհը, բամբասանքը, անաթէման և անէծքը. այդ մեր եկեղեցւոյ հոգին չէ, հապա ուրիշ հեռու եկեղեցւոյ, որն որ բաժանեց իր շահը ազգի շահից և թշնամացաւ նորա հետ: Այս անաթէմաները և անէծքները մեր ժողովրդի ձայնի պատասխանը չեն, որ խնդրում է գիտութեան և ճշմար-

տուլթեան լոյս, մեր Փրկչի ձայնի պատասխանը չեն, որ խնդրում է սիրել իւր թշնամեացը, օրհնել անիծողներին, բարի առնել ատելեաց, և աղօթք անել նեղացնողների և հալածողների համար. լինիլ կատարեալ որպէս կատարեալ է Հայրն մեր երկնաւոր: Հոգեւորականութիւնը պէտք է լցուի մեր Փրկչի հոգեւով, ապրի նորա կեանքով, տարածէ նորա սիրոյ խօսքը: Ահա ճշմարիտ ճանապարհը, որով գնացել է և պէտք է գնայ հոգեւորականութիւնը, որ կարողանայ հաստատել մեր Փրկչի հետ աշխարհումս Աստուածային թագաւորութիւնը: Եւ այսպէս, կ'ասեմ իմ դատաւորիս, Պողոս Առաքելոյ խօսքերը. «Այլ ինձ և այս անարգանք են, եթէ ի ձէնջ դատեցայց կամ բնաւ իսկ ի մարդկանէ, նաև զանձն իմ ո՛չ քննեմ: Զի ոչինչ գիտեմ անձին իմոյ, այլ ո՛չ եթէ այսու արդարանամ, զի որ քննէ զիս՝ Տէր է, որ լուսաւոր առնիցէ զգաղտնիս խաւարի, և յայտնիցէ զխորհուրդս սրտից, և ապա իւրաքանչիւրոյ գոհութիւն եղիցի յԱստուծոյ»:

Զերում Վեհափառ Հայրութեան խոնարհ որդի Պետրոս Սամուէլեան Շանչեանց 21 հոկտ. 1861 ամի Ա. Պետերբուրգ:

Պետրոս Սամուէլեան Շանչեանց 21 հոկտ. 1861 ամի Ա. Պետերբուրգ:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ա.

Պ. ՀԱՆՇԵԱՆՑ Դ ԴԱՐԱԲԱՂ. — ՄԱՐԻԱՄԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ԲԱՑՈՒՄՆ. ԴԱՐԱԲԱՂՅՈՑ ՈԳԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆ. — ԻՄ ՊԱՇՏՈՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆ Պ. ՀԱՆՇԵԱՆՑԻՆ. ԿՈՆԴԱԿ ԵՒ ՊԱՏԱՍԽԱՆ:

Պ. Շանչեանց, ինչպէս տեսնում ենք իւր գրութիւններէն առ ս. սինօղն և առ Վեհ. Կաթողիկոսն, արդէն հրաժարուած Տեսչութեան պաշտօնէն, հեռացած Թիֆլիսէն, բնակում էր 1861-ին ի ս. Պետերբուրգ:

Այս ժամանակն էր, որ Ղարաբաղի հայերն դիմում են Մատթէոս Կաթողիկոսին և Պ. Շանչեանցն իրենց Եղիշեան վարժարանի համար Տեսուչ են խնդրում: Ս. Կաթողիկոսն պսակում է նոցա փափաքն և Պ. Շանչեանց հրաւիրում է ի պաշտօն տեսչութեան և հաստատում կաթողիկոսական յատուկ կոնդակաւ, յորում, ի միջի այլոց, կան սոյն խօսքերն. — Թէև ի լրոյ և եթ հաւաստի եղեալ էաք ազգասիրական և հոգեկան ազնուութեան Յարգելոյն Պետրոսի Շանչեանց, որ երբեմն բաւական ամօք, ի միջոց կենդանութեան արժանալիչատակ Նախորդին մերոյ Տեառն Ներսիսի, ծառայեալ է ազգասիրական եռանդուն անձնանուիրութեամբ, որ լետ կենազրաւ լինելոյ հանգուցելոյն ի Տէր, ելեալ ի պաշտամանէն բնակէր ի Պետերբուրգ լի ազ-

գասիրութեան ոգւով, սոյն սիրելին մեր ի Տէր, արժանին գովութեան, ներկայացեալ առաջի մեր՝ հասու աղնուութեան հոգւոյ նորա՝ եղաք», և այլն: 19 սեպ. 1863. թուահամար 452. ի ս. Եջմիածին:

Պ. Շանշեանց հպատակելով եղած հրաւերին, Պետերբուրգէն Թիֆլիս գալով և աստէն ուղևորելով ի ս. Եջմիածին և անտի յիշեալ հաստատութեան կոնդակաւ ուղղակի գնում է ի Շուշի իւր պաշտօնն վարելու:

Պետերբուրգեան համալսարանի իրաւագէտ ուսանողն, Փարիզեան Սորբոնի աստուածաբանական և փիլիսոփայական մասնաճիւղի հետևողն, Հելուետեան և Իտալեան կրթական բարձրագոյն հաստատութեանց ուսումնասիրողն և Ներսիսեան դպրանոցի մեծահամբաւ Տեսուչն այժմ գտնուում է Ղարաբաղի լեռանց վերայ: Ղարաբաղցիք մնացած են յափշտակուած, մնացած են զմայլած, տեսնելով ամեն շնորհքներով զարդարուած մի Հայ, որ եկած է իրենց վարժարանին Տեսուչ լինելու, իրենց զաւակներն դաստիարակելու: Իրենց դպրոցին, իրենց խօխեքոնց (մանկանց) համար շատ բարձր էր երևում եկած Տեսուչն: Ի հարկէ նոքա չէին կարող ըմբռնել՝ թէ սէրն, մատաղ սերնդի կրթութեան սէրն, ինչ հրաշքներ կարող է գործել, ինչ բարձրութիւններ կարող է խոնարհեցնել, ինչ գիտնականներ կարող է մօտեցնել մանուկներուն և հրապուրել դէպի անշուք վարժարաններն:

Ղարաբաղցիք վերջը տեսան (ինչպէս որ իւր տեղն պիտի պատմեմ) որ այդ Մելիքներու երկրին մէջ, ո՛չ միայն ամենէն իմաստունն, այլ և ամենէն հեզն ու խոնարհն է իրենց Տեսուչն: Տեսան որ փափկակեաց չէ, անձնասէր չէ, իրենցմէն աւելի քաջասիրտ է, իրենցմէն աւելի վարժ է ոտքով քայլելու, ձի հեծնելու: Տեսան որ սիրում է իրենց մանուկներն, որոց շատերն երկրա-

գործներու և խաշնարածներու զաւակներ էին, հոտաղութենէ, գառնարածութենէ ու հորդարածութենէ եկած: Աստուած զրկած է, ասացին, այս մարդն մեր երկրին համար և սկստն սիրով կատարել իւր բոլոր առաջարկներն, դպրոցի հասոյթներն բազմապատկել իւր խորհրդով, և ի տօնի Աւետման ս. Աստուածածնի, աղջկանց վարժարան իսկ բանալ Մարիամեան անուամբ:

Սոյն վարժարանի բացման յաջողութեան մէջ յայտնապէս բացափայլում է այն հզօր ազդեցութիւնն, որ յատուկ է միայն Շանշեանցի պէս Աստուածսիրութեան և ժողովրդասիրութեան բարձր հոգւով զինուած գործիչներուն: Իւր կինն տակաւին ծածկութի տակ պահպանող Ղարաբաղցին, իւր աղջիկն իւր ընտանեկան սեմէն չըհեռացնող Ղարաբաղցին, ուսումն՝ կանանց սեռին վնասակար համարող Ղարաբաղցին՝ հպատակում է Շանշեանցի աւետարանահնչիւն ձայնին, կնոջ կոչումն բացատրող ու բարձրացնող բարբառոյն:

Քառասուն ազնիւ տիկիներն մի մի աղջիկներ են որդեգրում չբաւոր ընտանիքներէն, հագուստի և գասական պիտոյից ամեն ծախքերն հոգալու խնամակալութեամբ, ինչպէս որ երկու աղջիկ ևս որդեգրում է նոյն ժամանակի Առաջնորդ Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոս: Պ. Համբ. Հախումեանց և իւր տիկին Մարիամ, դուստրը Մելիք Շահնազարեանի, այս հայրենանուէր ամուսն, իրենց ընդարձակ տունն իբր վարժարան գնում են Տեսչի և խնամակալութեաց տրամադրութեան ներքոյ: Ամեն ինչ կազմ և պատրաստ, ոգևորութիւնն ընդհանուր և խանդավառ և ահա բացման հանդիսի նշանաւոր օրն, առաջի բազմութիւ հանդիսականաց, հնչում է այն քաղցրալուր և աւետաւոր բարբառն, այն սքանչելի Ատենախօսութիւնն, որ ո՛չ միայն Ղարաբաղի, այլ ամեն երկրի Հայոց աղջկանց համար կարող է լի-

նիլ յաւերժական հիմն և աստուածազգեցիկ ծրագիր կրթութեան¹⁾։

Մի տարի էր որ Պ. Շանշեանց ի Շուշի էր և ես ի Թիֆլիս՝ Տեսչի պաշտօնակատար Ներսիսեան դպրանոցին։ Պ. Շանշեանց, Թիֆլիսէն անցնելու և ի Ղարաբաղ երթալու ժամանակ քանի մի ուսուցիչներ տարաւ իրեն հետ։ Նա չըկամեցաւ ինձ ևս առաջարկել իրեն հետ երթալու։ Վասնզի հոգաբարձութիւնն արդէն յայտնած էր իրեն թէ՛ Մուրատեանց կարևոր է դպրանոցին, ոչ միայն իբր Տեսչի պաշտօնակատար, այլև իբրև ուսուցիչ։

Սակայն, չընայելով իմ պաշտօնական և նիւթական նախանձելի կացութեանս, մեծ փափաքս էր Շանշեանցի մօտ լինիլ և սպասում էի պատեհ ժամուն։ 1864 թուականի արձակուրդին էր, որ կանխաւ լուր տալով Պ. Շանշեանցին, համոզելով նաև հոգաբարձուներն, որ մեծ մասամբ Շանշեանցի բարեկամներն էին, հրաժարեցայ պաշտօններէս և մեկնեցայ Թիֆլիսէն Շուշի երթալու համար։ Ուղևորութեանս երկրորդ օրն, դաշտային ճանապարհէն նշմարում էի իմ ծննդավայրի՝ Շամշադինի սքանչելի լեռներն, ուր ամառներն անցած էին մանկական օրերս անուշաբոյր ծաղիկներու և գեղուղէշ անտառներու մէջ, սառնորակ աղբիւրներու և կարկաչուն առուակներու ցողաւէտ ավանց վրայ։ Սիրտս թրութուում էր ամեն նայելով, աչքերս տամկանում էին արտասուքով, բայց ժամանակ չըկար ճանա-

1) — Այս Ատենախօսութիւնն նոյն թուականին հրատարակուած է Մեղրու Հայաստանի լրագրում և ապա՝ Երուսաղէմի Սիօն Ամսագրում (1871 դեկ.) և այժմ վերջինէն առնելով պիտի արտատպեմ կենսագրականիս վերջն։ Այսպիսի կենսական գրուածներն պէտք չ'է որ մոռցուին. պէտք է միշտ ի յուշ ածել, միշտ կրկնել ժողովրդին։

պարհս փոխելու դէպի հայրենի գիւղս և գէթ քանի մի օր մնալու։ Աճապարում էի օր առաջ Շուշի հասնիլ, որպէսզի յառաջ քան դպրանոցի վերաբացումն կատարուին ամեն նոր կարգադրութիւնք։

Հասալ պաշտօնատեղիս, ուրախութիւնս անպատում էր։ Շանշեանցի հետ պիտի բնակէի. նորան օգնական պիտի լինէի. նորա հետ պաշտօն պիտի վարէի. նորա խորհրդէն պիտի օգտէի։ Ամեն նոր կարգադրութիւնք շուտով և խնամով պատրաստուեցան. երջանկայիշատակ Բաղդասար մետրոպօլիտի կառուցած ընդարձակ և պարտիզաշատ Առաջնորդարանն՝ դպրանոցի վերածուեցաւ. իսկ Թոփխանէի իբր վարժարան վարձուած շէնքն՝ Առաջնորդարանի։ Դասախօսութիւնք սկսան, աշակերտաց և աշակերտուհեաց թիւն բազմանում էր օր առօր։ Բովանդակ Ղարաբաղ ցնծում էր և իւր դպրոցաց համբաւն հաջակում էր բոլոր Կովկասի մէջ, չասեմ հեռւոր տեղեր։ Պ. Շանշեանց ոչ միայն ուսուցչական մարմնոյ հոգին էր, այլև Շուշեցոց ամենէն սիրելի անձնաւորութիւնն՝ իւր պատկառանքով, իւր առաքիւնի կեանքով, իւր եկեղեցասիրութեամբ։

Երբ պ. Շանշեանց, ուսուցչական խմբով, հրաւիրւում էր հացկերութներու և հարսանեկան հանդէսներու, չէր մերժում և այս կերպիւ շատերն առիթ էին ունենում իրեն հետ տեսնուելու, իրեն հետ խօսելու։ Խոր տպաւորութեան տակ էին մնում ամեն տեսակցողներն և զարմանալով ասում էին իրարու—Այս մարդը միս ու ոսկր չունի. այս մարդը հոգի է¹⁾։

Այս ազդեցութիւնն այնքան խօսքէն չէր, որքան

1) — Դպրանոցի հոգաբարձուներէն միս (Կեափի ապերն) մի օր սենեակս գալով ասաց. «Վարժապետ, Տեսուչն մի հոգեւէր մարդ է. ծեծն վերցրած է, Աստուած սիրէր, դուք այնպէս մի վարուիք, մեր Ղարաբաղի խօխէքն, առանց

իւր բարի կեանքէն, որով միշտ զարթուցանում էր իւր շրջապատողներուն մէջ Աստուծոյ ներկայութեան զգացումն: Գողգես բարձունքէն իջած մաքուր օդ էր սրփուում իւր շուրջ: Կոյր և ծեր նահապետն Խահակ ճանաչում էր իւր Եսաւ որդին դաշտային հոտէն ¹⁾, որով թաթաւուած էր լինում նորա հագուստն: Շանչեանց ևս հրաշապէս ազդուած ու թաթաւուած Աստուծոյ ներկայութեամբ, ազդում էր ամենուն վրայ, ինչպէս ազդում են առհասարակ յԱստուծոյ օծուած և առաջնորդուած քրիստոնեայք:

Կարճ ասեմ, Ղարաբաղի Հայութիւնն ոգևորուած էր իւր ներկայի և ապագայի համար: Ամեն մարդ ջանադիր էր որ և իցէ կերպիւ աջակցիլ վարժարաններու լաւաշաղիմութեան, թէ նիւթապէս և թէ բարոյապէս: Համբաւաւոր նկարիչն պ. Ներսէս Ներսիսեանց, այն ազնիւ Հայն, Խանքէնտիէն, ² ժամ հեռաւորութենէ, առանց տաքի և ցրտի նայելու, ոտքով գալիս էր Շու-

ծեծելու, առանց թխելու (զարկելու) մարդ չեն դառնայ:

Պ. Շանչեանց, առանց սակարկելու, մի դերձակի հագուստ ապսպրած էր: Երբ դերձակն պատրաստած հագուստըն բերաւ, ինչ որ պահանջեց, Շանչեանց տուաւ հաճութեամբ: Դերձակն կանգ առաւ, վրան նայեցաւ և ասաց — վարժապետ, ներեցէք, շատ ուղեցի, այս մի բանի ռուբլին աւելի է, յետ առէք: — Ո՛չ, ոչ պատասխանեց Շանչեանց, այդ աւելին էլ թող քեզ լինի՝ այժմ ճշմարիտ խօսելուդ համար: — Դէ, ի՞նչ ասեմ. Աստուծոյ մարդ ես էլի. ամօթ մեզ, որ փչացած ենք, սուտ խօսիլը փեշակ (արուեստ) է դառել մեզանում:

Այսպիսի դէպքեր խիստ շատ եմ յիշում Շանչեանցի կենաց մէջ, բայց մի բանի հատն իսկ բաւ է խելամուլութեան համար:

¹⁾ Հոտ որդւոյ իմոյ, իբրեւ զհոտ անդոյ լիոյ, զոր օրհնեաց Տէր: Ծննդոց ԻԷ. 28:

շի և ձրիաբար գծագրութիւն էր ուսուցանում աշակերտուհիներուն, և ծախք չը պատճառելու համար, ձեռագործութեան օրինակներն իսկ ինքն էր գծագրում իրենց երկրի բնական ծաղիկներէն, ծառերէն, տերևներէն և կամ՝ գեղեցիկ տեսարաններէն:

Ո՛չ ազնիւ Տեսուչն և ոչ ես բնաւ տեղեկութիւն չունէինք թէ՛ չար ոգին ևս, ոսոխն ճշմարտութեան, խաւարի մէջ անքուն աշխատած է և պատրելով Ս. Կաթողիկոսն յաջողած է կոնդակ կորզել առ Հոգաբարձութիւն վարժարանաց՝ հեռացնել Տեսուչն իբրեւ վնասակար ազգային կրթութեան: Հոգաբարձուք պատկառելով յերևան հանել կոնդակն, պատասխանում են այնպիսի ընդարձակ և բացարձակ գրով, որ պատիւ է Ղարաբաղցւոյ, ինչպէս պիտի նշմարեն ընթերցողք մեր յառաջ բերած ինչ ինչ քաղուածներէն:

«Ո՛չ կարեմք թաքուցանել, աղաղակում են Հոգաբարձուք, ՚ի Զերդ Վեհափառութենէ թէ՛ յընթեռնուլ մեր զսուրբ կոնդակն զայն՝ սիրտք մեր վիրաւորեցան ՚ի խոր խոցեալ և լցան յիրաւի դժգոհութեամբ առ այն անձինս, որք ոտնակոխեալ զպատիւ ազգային և զխղճմտանս և մոռանալով իսպառ զՀայ անուն՝ համարձակեցան զրպարտել զանձն, որոյ նմանն, ՚ի դժբաղդութենէ մերմէ, կամ բոլորովին չիք յազգի մերում, և կամ են, այլ յոյժ սակաւք, այն է զպարոն Շանչեանց և այս ոչ միայն ուղղակի ստգտանք առ այնպիսի անձն յանբարեմտութիւն, այլ և զմտաւ ածելն, կամ սակաւ իւրիք երկմտելն վասն նորա է միանգամայն սրբապղծութիւն. նոյնպէս և մեծ անիրաւութիւն առ մարդ, զարդարեալ ճշմարիտ քրիստոնէական բարոյականութեամբ և առաքինութեամբ, որպիսի է Շանչեանց, վասնորոյ մեք հարկադրեալ գտաք զայս թախծեալ անցս մեղադրանաց նորա պահել ՚ի խորին զանխլութեան,

վասն զի յայտ ածուծն այդպիսի զրպարտութեան (իբր բողոքականամիտ) կարէ բերել միայն ամօթ և անպատուութիւն բոլոր բարեմիտ Հայոց, նա մանաւանդ Ղաւբաղցոց, ուսումնասէր Ղարաբաղցոց:

«Մեք պարտ անձին համարիմք ներկայացուցանել առաջի Զերդ Վեհափառութեան թէ՛ բոլոր հաւատարիմ որդիք Զերբաղդաւոր զինքեանս համարին և պարծին, զի ունին 'ի միջի իւրեանց զայնպիսի անձն, որ պէս է Շանշեանց, որ է կատարեալ գիմառնութիւն (մարմնացումն) առաքինութեան, և բարձր զնա դասեն քան զսեպհական երջանկութիւն իւրեանց: Եթէ հարկ է դաստիարակել զմտերիմ որդիս եկեղեցւոյ և հայրենեաց, եթէ հարկ է տալ նոցա զհոգի գիտութեան և զիմաստութեան, եթէ հարկ է ճշգրիտ լուսաւորութիւն, միով բանիւ, եթէ հարկ է կրթել Հայ մարդիկ, պատրաստ յանձնագոհութիւն 'ի սէր Ազգի և Եկեղեցւոյ, վստահաբար կարեմք ասել՝ վասն այդը նպատակի չիք այլ ոք բաց ի Շանշեանցէ, գտանիլն որոյ աստ, որքան յայտ է մեզ, է անձնագոհութիւն 'ի կողմանէ նորա:

«Բայց եթէ հարկ է յանդունդս արկանել զթանկագինն Զերդ Վեհափառութեան և մեր սրտի զԴպրոցն, ընդ նմին և զյոյս մեր, և արկանել զՂարաբաղցիս 'ի յաւիտենական խաւար և 'ի ստրկութիւն, յիրաւի պարտ է հեռացուցանել աստէն փութանակի զՇանշեանց, վասն զի գտանիլն նորա աստ, թէ և առանց պաշտօնի, է լոյս 'ի փարատ տգիտութեան, կամ լաւ ևս ասել՝ մաքառումն լուսոյ ընդ խաւարի.: Որպէս հաւատացեալք (ընտրեալք) 'ի Հասարակութենէ և գործակատարք նորա՝ մեք քննելով զամենայն պարագայս և հայեցեալ շուրջանակի՝ պարտիմք ասել, թէ Շանշեանց և լուսաւորութիւն, կամ Շանշեանց և ու-

սումնարան համանունք են և մին առանց միւսոյ ոչ կարէ կեալ, քանզի Շանշեանց է անփոխարինելի ապառուբմն 'ի հեռանալն նորա՝ պարտիմք հեռանալ և մեք, զի յայնժամ ուսումնարանն փակեսցի և մեզ ոչինչ մնայ գործել և ոչ իմիք ծառայել. . . . զի Շանշեանց ունի զայնպիսի կարգ հեղինակական առաջի Հայազգի ուսումնականաց և բարեխոհ մարդկան և յայտ է առաքինի վարուք իւրովք, զի 'ի հեռանալն նորա աստէն մեք բոլորովին կորուսանեմք զհամարումն և զհաւատ, և չիցէ մարթ մեզ գտանել զսակաւ ինչ արժանաւոր վերատեսուչ, որ յօժարեսցի գալ առ մեզ 'ի նոյն պէտս»¹⁾:

Հոգաբարձուք — Բաղա թեգ Մեղիք Ղարաբաղեան
Համարձում թեգ Սարախանեան
Մարգիս թեգ Քարախանեան
Գարրիկ Աղամալեան
Համարձում Խաչատրեան
10 Յունիսի 1864

Բ.

ՅՈՒԶՈՒՄԻ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ. — ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ՓԵՆՈՒՍ ԱՌԱՋ ՆՈՐԴԻՆ. — ՊԼՏԳԵՄԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆ Ի Ս. ԻՋՄԻԱԾԻՆ:

Վեհափառ կաթողիկոսն, փոխանակ Հոգաբարձութեան գրոյն պատասխանելու, նոր կոնդակ է զրկում յանուն Առաջնորդին, և սա փոխանակ Հոգաբարձութեան յանձնելով՝ յայտնում է մի քանի ստահակներու, որոնք հրապարակի վրայ ծեծում են երաժշտութեան ուսուցիչն, գոչելով — կոնդակ է եկել, «ինչո՞ւ չէք հեռանում կորչում ուսումնարանէն: Սոյն գէպքին վրայ

¹⁾ Տե՛ս եղծ բանբաղութեանց Չամուրճեան Պատուելոյն. Կ. Պոլիս. 1866. Տպագր. Արամեան:

քաղաքն վրդովում է, բազմաթիւ երեւելի անձինք հաւաքւում են Առաջնորդի մօտ, պահանջում են յանցաւորն յատեան կոչել և պատժել. բայց սա, Գէորգ վ. Արամեան, ընդդիմանում է և իւր գլուխն ազատելու համար՝ հանում է կոնդակն և յանձնում Հոգաբարձութեան:

ժողովականք, նշմարելով որ Առաջնորդն գործիք է դաւադրութեան և մատն ունի գործոյն մէջ, քանի մի հանրագրեր են պատրաստում յանուն ս. կաթողիկոսին՝ թէ ժողովրդեան կողմէն, թէ Հոգաբարձութեան և թէ քաղաքական դէպուտատի (հասարակութեան գլուխոյ) կողմէն, մանրամասն նկարագրելով ամեն բան, մերկացնելով խռովայուզութեան գաղտնի շարժառիթներն, պահանջելով լեռս կոչել Գէորգ վարդապետն և նոր Առաջնորդ ղրկել, լիջելով ի միջի ալլոց՝ թէ երբ Էջմիածնի միաբանից շրջաբերական բողոքի օրինակն Շուշի հասաւ կաթողիկոսն գահընկէց անելու համար, Շանչեանցն էր, որ պաշտպանեց Հայրապետութիւնն իւր իմաստուն գրով, որ հրատարակուելով ունայնացոյց բողոքն ու գահընկեցութեան ծանր հետեւանքներն և Թիֆլիսէն պատգամաւորութիւն անգամ գնաց ի ս. Էջմիածին ազգավնաս շարժման առաջն առնելոյ համար ¹⁾։

Հայ հասարակութիւնն պատգամաւորներ է ընտրում

¹⁾ Շատ ցաւում եմ, որ չունիմ Մեղու Հայաստանի լրագրի 1864 թուականի այն համարն, որոյ մէջ հրատարակուած է Շանչեանցի պաշտպանողականն, որ մի պերճախօս վկայութիւն է այն վեհանձն հայրենասիրութեան, որով Շանչեանց, կաթողիկոսէն հալածուած ժամանակն իսկ պաշտպանում է հալածչի պատիւն, որ Ազգէն շնորհուած է. . . . Ա՛հ, որչափ շուք պիտի ստանար անշուք կենսագրականս, եթէ նոյն նշանաւոր գիրն պարունակէր իւր մէջ։

մոյօր Եսայի քէզ Դուպուխանեանց, Համբարձում Հախումեանց ¹⁾, Համբ. Խաչատրեանց, Մեսրոպ Թառումեանց, Բաքաջան Աւան-Խաղաշեանց. յանձնում է սոցա իւր հանրագրերն և պարտք է դնում նոյն իսկ պ. Շանչեանցի և իմ վրայ, առնուլ երեք աշակերտներ, առնուլ նաև կրօնագիտութեան դասատետրն և պատգամաւորաց ընկերանալով՝ երթալ ի ս. Էջմիածին։

Շուտով կատարւում են ուղևորութեան ամեն պատրաստութիւնք և նոյեմ. ամսոյն մէջ ճանապարհ ենք ընկնում, անցնելով է որ տղմուտներու մէջէն, է որ բքաբեր հոսանքներէն, է որ սառնապատներէն, շատ տեղ հետիոտս, զգուշանալով կառքերու խրուկէն կամ սահելէն ²⁾ և ինն օրէն զկնի հազիւ հասնում Էջմիա-

¹⁾ — Չեմ մոռցած բնաւ և սուրբ պարտք եմ համարում նաև արձանագրել այստեղ պ. Հախումեանցի ազնիւ տիկնոջ՝ Մարիամի խօսքերն։ Մենք կասկածում էինք՝ թէ նա արգելք կըլինի ամուսնոյն ուղևորութեան, որովհետև հիւանդ պառկած էր։ Սակայն ուսումնասէր և բաջասիրտ Հայուհին, երբ խնդիրն իրեն յայտնեցաւ, այսպէս պատասխանեց. — Եթէ պէտք կայ կին պատգամաւորի, ես ևս կ'ուղևորիմ, հիւանդութենէս և մեռնելէս վախ չունիմ, միայն թէ ուսումնարանի գործն յաջողուի։

²⁾ — Մի երեկոյ տակաւին կայարան չը հասած՝ մըթնացաւ։ Չիւնով ծածկուած էր բոլոր ճանապարհն. մեր կառքն գլորեցաւ և միջնափայտն կոտրեցաւ։ Շուտով հասան երկրորդ կառքով եկողներն, կառքն դարձուցին և մենք եւլանք։ Հարցուցինք իրարու թէ՛ վնասուող կայ, ամէն կողմէն ո՛չ պատասխանուեցաւ, ուստի և կառքն թողլով մի ժամ ժանապարհ ոտքով բարեցինք մինչև կայարան։ Պ. Շանչեանց ասաց ինձ՝ գնա՛ խանութպանէն երկու հաւկիթ գնէ՛, բեր։ Գնացի և շուտով բերի, չը հարցնելով թէ ինչո՞ւ համար է ուղու՞մ։ Սպեղանի շինեց, ճակատն բացաւ, որուն վրայ ձիւն գնելով՝ թաշկինակով կապած էր։ Կառքի գլորման ժամանակ՝ բեւեռն ճակատն մխուած էր, սակայն ինքն,

ծին, ուր արդէն երկու օր յառաջ հասած էր փախած Առաջնորդն: Ընդունուած ենք Ղազարապատի հիւրանոցում, ներկայանում ենք Վեհ. Կաթողիկոսին, յանձնում ենք հանրագրերն, յանձնում ենք կրօնագրիտութեան զաստետըն, ներկայացնում ենք աշակերտներն և թախանձում ենք նշանաւոր միաբաններէն ատեան կաղմել, քննութեան ենթարկել թէ՛ զաստետըն և թէ՛ աշակերտներն, խոստումն է լինում, սպասում ենք քանի մի օր, դիմում ենք առաջաւոր եպիսկոպոսներուն խնդիրն փութացնելու, սակայն ամենայն ինչ մնում է անկատար: Մի անգամ ևս ներկայանում ենք ս. Կաթողիկոսին բոլոր պատգամաւորներով և Շանշեանցն սկսում է խօսիլ. «Վեհափառ Տէր, չը հաճեցաք քննել զաստետըն, քննել աշակերտներս, ահա ես, ուրախ կըլինիմ և յաւիտեան շնորհապարտ կըմնամ Զեղ, եթէ ուղղէք իմ որեւիցէ սխալս, եթէ երբէք նշմարած էք, Աւետարանի դէմ, լուսաւորիչներու և Շնորհալիներու դէմ: Ես ուսանող եմ, Վեհ. Տէր, ով որ, Քրիստոնէական կրօնի նկատմամբ, ինձ մի անգիտացած ճշմարտութիւն ուսուցանէ, ես նորա ձեռքն կըհամբուրեմ, թէ՛ եկեղեցական լինի և թէ՛ աշխարհական»:— Դուք լեզուագէտ էք, պատասխանեց ս. Կաթողիկոսն, դուք գիտնական էք, ես կարող չեմ ձեզ հետ խօսիլ. ահա կըտեսնէք որ հիւանդ եմ, բողոքականութեան հակառակ եմ, և այլն և այլն:— Հեղաճամբոյր Շանշեանցն կարծես թէ՛ Սինէական լեռան պատգամա-

առանց ձայն հանելու՝ ձիւնով կապած էր, որ արիւնն չը հոսի: Այս բացուածն բաւական ուշ փակուեցաւ, նոյն իսկ Էջմիածնէն Թիֆլիս վերադառնալէն զկնի: Շանշեանցի բանաւորական յատկանիշներէն մին էր՝ իւր ցաւով ուրիշն չը ցաւեցնել: Շատ պատահմունքներու մէջ տեսած ենք այս հաստատամտութեան օրինակներն, բայց մի առ մի յառաջ բերելու հարկ չըկայ:

բեր Սովսիսի զայրոյթն զգեցաւ, մօտեցաւ կաթողիկոսական գրասեղանին և կայծակի որոտմամբ ասաց. «Վեհափառ Տէր, Հայաստանեայց եկեղեցին՝ ո՛չ բողոքական է, ո՛չ յունական, և ո՛չ հռոմէական: Հայաստանեայց եկեղեցին՝ քրիստոնէական նախնի և առաքելական եկեղեցի է, որ դժբաղդաբար դուք չէք ճանաչում և խառնում էք ուրիշներու հետ, որոնք իրենց յատուկ պատմութիւնն ունին: Թող Աստուած ինքն պահպանէ Հայոց եկեղեցին, բնաւ Զեր գործն չէ նորա պաշտպանութիւնն»:

Ելանք Վեհարանէն, եկանք Ղազարապատ, ուր պ. Շանշեանց այս խօսքերն արտասանեց արտասուելով. «Ներսէս մեռաւ և կաթողիկոսութիւնն իւր հետ տառաւ. պատրաստուեցէք երթանք»:

Սոյն միջոցին ներկայացաւ փախած Առաջնորդն. պատգամաւորներն պատրաստուեցան ծանր խօսքեր աւել. պ. Շանշեանց արգիլեց—«Իւր խղճին պատիժն բաւական է իրեն, քնչ պէտք է ծանր խօսքեր»: Առանց նստելու և առանց խօսելու հեռացաւ Առաջնորդն ¹⁾:

¹⁾ — Մի բանի ամէն յետոյ Գէորգ վարդապետն վերադառնում է Ղարաբաղ և այստեղ իւր առաջնորդական վիճակէն գոհ չըլինելով՝ գնում է ճալէթու վանքն, Ուտի գաւառին մէջ, Վարդաշէնի մօտ: Մի առաւօտ միաբաններն տեսնում են, որ ընկուզենիէն կախուած խեղդուած է: Արդեօք չէ՞ր մատնուած սա արդէն խղճահարութեան, երբ ի ս. Էջմիածին, վաղում էր սենեկէ ի սենեակ, այլայլած, ապշած: 2րդ համարձակեցաւ երկու խօսք խօսիլ: Ղարաբաղի գէպրի ժամանակ պ. Շանշեանց յատկապէս իւր մօտ կոչելով շատ բան խօսած էր իրեն: «Զարմանալի է, ասած էր, որ կարծում ես թէ՛ աւելի հաւատարիմ ես Հայոց Եկեղեցւոյն քան Շանշեանցն: Դու մոլորուած ես, դու խաբուած ես, դու վարդապետի անուն ունիս, բայց բռնած ճանապարհդ Մեծ Վարդապետի ուսուցած ճանապարհն չէ:

Մանկութենէս ի վեր ճանաչում էի պ. Շանշեանցն և երբէք չէի տեսած այնքան տխուր, ինչպէս էր էջմիածին գտնուած ժամանակ: Ինչն էր ճմլում արդեօք այդ ազնիւ Հայուն, այդ իմաստուն քրիստոնէին սիրտն. ո՞վ կարող էր լիովին իմանալ: Նա այսպէս տխուր չէր մինչև անգամ այն ժամուն, երբ Շուշիի հրապարակին վրայ ուսուցիչն ծեծուեցաւ և երբ ես, սաստիկ յուզուած այս անիրաւութեան դէմ, լաց էի լինում պատշգամի վրայ, մօտս եկաւ, յանդիմանեց ասելով. «Առաջուց պէտք է իմանալիր, որ ճշմարտութիւնն միշտ թշնամիներ ունի և այսպիսի դէպքեր կարող են պատահիլ. քնչ հարկ ուրեմն լալու, գնա՛ սենեակդ աշխատէ»:

Պատրաստուեցանք, լուսարարապետէն խնդրեցինք, Աւագ սեղանի վրայ եկեղեցւոյ քաջ Հովիւներու և Նահատակներու մասունքներն համբուրեցինք, աղօթեցինք և հրաժեշտ տալով մեկնեցանք էջմիածնէն: Երբ հասանք Աղստևի կայարանն, պ. Շանշեանց և Հախումեանց բաժնուեցան դէպի Թիֆլիս, իսկ մենք միւս պատգամաւորներով և աշակերտներով՝ ի Ղարաբաղ:

Աննկարագրելի կերպիւ սրտաշարժ էր մեր մուտն ի Շուշի: Կանխաւ լուր հասած էր քաղաքն. աշակերտք խումբ խումբ շարուած էին ճանապարհի երկու կողմն: Իրենց սուր սուր աչքերով Շանշեանց էին որոնում կառքերու վրայ: Հարցումներ էին անում և պատասխան էին ընդունում պատգամաւորներէն՝ թէ յետոյ պիտի գայ: Ես լուռ էի և հազիւ զսպում էի արտասուքներս:

Պատգամաւորներն և մեզ հետ գտնուած աշակերտներն գնացին իրենց տներն. իսկ ես գնացի ի վտրժա-

Մտածէ՛, դու գիտես. . . . Նա զոհ էր Սարգիս եպիսկոպոս Զալալեանի, որ յաջողեցաւ այս միջոցաւ առաջնորդ լինիլ ի Ղարաբաղ:

րան, որ քաղաքի վերին ծայրն էր: Հաւաքեցի իմ և Տեսչի զրբերն ու գոյքերն, ղրկեցի ի Թիֆլիս, ինչպէս որ ապսպրուած էի և իւր Խորամուծեամբ համակուած անցած դարձածներու վրայ՝ քաջուեցայ ի Խանքենդի Ազնիւ Հախումեանցի տունն, ուր փոխադրուած էր իւր ընտանիքն օդոյն սակաւ ինչ մեղմութեան առթիւ: Այստեղ մնացի մինչև 1865 թուականի մայիսն, երբ եկաւ Հախումեանց ¹⁾ և միասին դարձանք ի Թիֆլիս:

¹⁾ Հինգ ամսէն աւելի մնացի ի տան ազնիւ Հախումեանցի, վայելելով նահապետական հիւրասիրութեան ամեն բարիքներն ու սիրովանքներն, սեղանակից ունենալով նաև հայրենասէր նկարիչ Ներսէս Ներսիսեանցն: Կայսերական զօրանոցի լեհազգի բժշկապետ Ադամովիչն բերում էր ինձ զանազան գրքեր կարդալու համար: Իբրև մտաւորական զբօսանք, ոչ միայն ուսումնասիրեցի նշանաւոր հեղինակաց գրքեր, այլ և թարգմանեցի (ընդարձակ) Շիլլերի Վիլհելմ թեյլ թատերական քերթուածը: Այս միջոցին լսուեցաւ, որ մի եպիսկոպոս եկած է էջմիածնէն, կոնդակ բերած է, դպրոցական և առաջնորդական խնդիրն կարգադրելու համար. մի կոնդակ ևս բերած է ինձ դէմ, որպէս թէ վարժարան բացած եմ ի Խանքենդի. ուր երկու հայ ընտանիք միայն կային և Հախումեանցն էր միայն, որ երկու զաւակ ունէր 4—5 տարեկան: Ինչպէս վերջինս, նոյնպէս և առաջին կոնդակներն ստութեան խախուտ աւազոյն վրայ հիմնուած էին, և ժողովրդականք, Ծննդեան պահոց մէջ, զըզուանօք ունկնդրած էին կոնդակներու ընթերցման, ցաւելով որ պարունակուած ստութիւններն կաթողիկոսի ստորագրութիւն են կրում: Վիլհելմ թեյլ թարգմանութեան վրայ խօսելու առթիւ, զարթնեցաւ մի սուրբ յիշատակ. Ուսման ընթացքս աւարտելէն զկնի բնակում էի Ներսիսեան վարժարանի հոգաբարձութեան կողմէն ինձ շնորհուած մի մասնաւոր սենեկի մէջ, ունկնդիր լինելով Շանշեանցի դասախօսութեանց և պարապելով ընթերցանութեամբ: Մի օր Շանշեանց սենեակս մտաւ և տեսաւ դրասեղանիս վրայ ֆրանսերէն Գաղտնիք Փարիզին, որ տակաւին սկսած չէի կար-

Այսպիսի տխուր վախճան ունեցաւ Ղարաբաղի դպրոցական խնդիրն, որ շքեղ հանդէսներով և լուսավառութիւններով սկսուած և տօնուած էր: Ի դերեւեւ անհաշիւ ծրագիրներ, որոնք պատրաստուած էին, ոչ միայն Ղարաբաղի, այլև թեմական դպրոցաց համար: Ես արդէն սկսած էի քննութեան առնուլ Ղարաբաղի մասնաւոր վարժոցներն, որոնք գտնուում էին ոմանց քահանաներու, տիրացուներու կամ խալֆաներու խնամոց տակ և պատրաստուած էի երթալ նաև ի Նուխի և այլ թեմեր, քննութիւններ կատարելու և տեղեկագիր բերելու: Ամենայն ինչ ունայնացաւ լուսաւորութեան հակառակ խաւարասէրներէն: Թեմական դպրոցաց տեսչութեան ծրագիրն Շանշեանց յղացաւ և պատրաստեց. շատ ցաւում եմ, որ օրինակն չունիմ ի ձեռին՝ հրատարակելու համար:

Երբ վերադարձայ ի Թիֆլիս, տեսայ որ պ. Շանշեանցն ջերմօրէն թախանձում է քաղաքի ունեւոր դասէն մասնաւոր վարժարան բանալ իրենց զաւակաց կրթութեան համար: Տեսայ որ կատարուում են հարցաքննութիւններն Ներսիսեան Դպրանոցի, որ գրեթէ հայրական տուն էր ինձ համար, ուր շուրջ 16 տարիներ բնակած էի, իբրև նախկին գիշերօթիկ սան, իբրև ուսուցիչ և աւագ վերակացու, իբրև պաշտօնակատար տեսչի, և ուր ծանօթ էին ինձ նոյն իսկ քննութեան ենթարկուած աշակերտներն, որոնք անպատմելի սիրով նայում էին ինձ վրայ, կարծելով թէ վերստին պիտի

դալ, ինչպէս իրեն ևս յայտնեցի: Փարիզի յայտնին է՛նչ է, որ գաղտնիքն ի՛նչ լինի, ասաց, զրկէ՛ իւր տիրոջն, և ինքն իւր բնակարանն երթալով զրկեց ինձ Օգոստինոսի խոստովանութեան գիրքն, որ ոչ միայն կարգացի, այլև թարգմանեցի և ձեռագիրս անշուշտ գտնուում է մեր ընտանեկան գրադարանին մէջ ի Տաւուշ:

սկսիմ պաշտօններս: Սակայն ես այլ մտախոհութեան մէջ էի, ոչ մի բան չէր գրաւում սիրտս. ոչ պ. Շանշեանցի մտադրած վարժարանի և ոչ Ներսիսեան դպրանոցի վերստին պաշտօնավարութիւնն: Արձակուրդի օրեր էին արդէն, մի օր սիրտս բացի իմ սիրելի դաստիարակին և ասացի թէ՛ փափաք ունիմ վեց ամսուան համար ուսումնասիրական ճանապարհորդութիւն կատարել ի Թուրքիա և յայլ տեղիս: Զարմացայ, որ հաւանութիւն տուաւ մտադրութեանս և ասաց՝ աւելորդ ծախք մի աներ, ա՛ռ կաշէ արկղս, չէրքեղի հագուստս ամեն պիտոյիւք: Հանեցի անցագիրս, առի կարևոր թղթերս և հրաժեշտ տալով եղբարցս, ընկերակիցներուս և բարեկամներուս՝ մեկնեցայ Թիֆլիսէն:

Դէպքերն (մանաւանդ 1865 թուականի սոսկալի խօյրեան) այնպէս բերին, որ մնացի ի Թուրքիա 1865 — 1879. ¹⁾ և սոյն թուականին էր, որ արժանացայ տեսնել սիրելի ուսուցիչս, թէ եպիսկոպոսական աստիճան ընդունելու առթիւ յէջմիածին երթալու և թէ վերադառնալու ժամանակ:

¹⁾ — Սոյն շրջանին մէջ շատ սակաւ ծանօթութիւն ունեցած եմ Շանշեանցի մասին: Այսչափ միայն գիտէի, որ մասնաւոր վարժարան բացած է. իւր Ուսումն պարտուց նշանաւոր հեղինակութիւնն զրկած է ինձ տպագրելու և այլն: Իսկ իմ ի Պօլիս մնալուս, յերուսաղէմ երթալուս, տեսչական պաշտօն վարելուս, վարդապետանալուս, հովուական այցելութիւն կատարելուս, յառաջնորդութիւն կոչուելուս ի Զմիւռնիա, և այլ այսպիսի իրողութեանց նկատմամբ, հարկ չեմ տեսնում խօսիլ, զի կապ չունին կենսագրականին հետ:

Պ.

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ Պ. ՀԱՆՇԵԱՆՑԻ ՀԵՏ Ի ԹԻՖԼԻՍ. — ԻՌԻ
ԽՈՐՀՈՒՐԴԻՆ ՍՍՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՆԱԼՏՄԱՐԻ. — ԻՄ
ՀՐԱԺԵՇՏԻ ՕՐԵ:

Երբ թիֆլիս մտայ, երեկոյեան մուրժն արդէն կո-
խած էր, սակայն չըկարացի համբերել, հետո առի ազ-
նուասիրտ հիւրընկալս պ. Յով. Շահինեանց և անմո-
ռանալի ընկերս՝ Գրիգոր Տ. Յարութիւնեանց, գնացի
այցելութեան պ. Շանշեանցին, որ բնակում էր քաղա-
քի մի ծայրն՝ առանձնացած: Կանխաւ իմանալով, որ
այն երեկոյին քաղաք պիտի մտնեմ, քնացած չէր, ըս-
պասում էր այցելութեանս: Իրարու փաթթուեցանք,
իրար համբուրեցինք, ես միտքս դրած էի ձեռքն համ-
բուրել, չըթողաւ: Անպատմելի էր սիրոյ այս վայրկեանն,
մեզ մօտ գտնուողներն անգամ զգածուեցան և արտա-
սուեցին: Նստանք, ինքն թէյ պատրաստած էր, իւր
ձեռքովն թէյ տուաւ ինձ անզուգական դաստիարակս:
Ես կարօտ էի իւր խորհրդներուն, նա կարօտ էր իմ
պատմութիւններուն: Խօսեցանք անցելոյն վրայ, խօսե-
ցանք ներկային և ապագային վրայ և արդէն կէս գի-
շերն անցած էր, երբ իրարմէ բաժնուեցանք: Յաջորդ
օրն կանուխ ինքն եկաւ և վերստին տեսակցեցանք.
եկան հետզհետէ նաև բազմաթիւ այցելուք—գասըն-
կերք, աշակերտք, պաշտօնակիցք, բարեկամք և այլն:

Սոյն տեսակցական խանդավառ տպաւորութեան
ներքոյ քանի մի օր մնալէն զկնի՝ շարունակեցի իմ
ուղևորութիւնն ի ս. Էջմիածին, խոստանալով ի վերա-
դարձին գէթ մի շաբաթ մնալ ի Թիֆլիս:

Եպիսկոպոսական ձեռնադրութենէ զկնի, պարտա-
ւորեցայ, ս. կաթողիկոսի պատուէրին համեմատ, վերա-

դարձս յետաձգել և ճեմարանի հարցաքննութեանց ներ-
կայ լինել, որ արդէն սկսուած էր: Ս. Էջմիածնէն մեկ-
նելէն զկնի, սրտատրոփ բաղձանքներէս մին էր նաև
իմ հայրենի գիւղն՝ Տաւուշն տեսնել, որ շատ հեռի
չէր Աղստևի կայարանէն, և պանդխտութեանս կարօտն
առնուլ, գգուելով արենակիցներս, օրհնելով ծնողացս
գերեզմաններն և մխիթարելով գիւղացիներն:

Կենսագրութեանս ձեռնարկէն շատ հեռի կը լինի
նկարագրել գիւղական այցելութեանս տպաւորութիւնն,
զի Շանշեանցի կեանքն է որ պիտի պատկերացնեմ և
ոչ իմս: Ուստի զսպելով սիրտս ու գրիչս, այսքան միայն
յայտնում եմ, թէ երբ ծննդավայրէս բաժնուելով հասայ ի
Թիֆլիս, իմացայ որ պ. Շանշեանց քաջուած է ի Վէ-
ձիս գիւղն: Գալստեանս լուրն առնելով իջաւ քաղաք այն
օրն, երբ ես հրաւէր ստացած էի վիճակաւոր Առաջ-
նորդ, Այվազեան Գեր. Տ. Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոսէն
և մայր եկեղեցւոյ երեսփոխան Յարութիւն Շահաղի-
գեանցէն պատարագ մատուցանել ի մխիթարութիւն Ժո-
ղովրդեան: Պ. Շանշեանց ուրախացաւ ս. պատարագ
մատուցանելու հրաւէրին համար, բայց խորհուրդ տուաւ
քարոզ չըխօսիլ, թերևս գգուշանալով քաղաքական մեկ-
նութիւններէ: Սիրտս լցուած էր քարոզելու եռանդով,
եկեղեցին լցուած էր խուռն բազմութեամբ՝ քարոզ լսե-
լու փափաքով, բայց ես հետևեցայ տրուած խորհրդին.
զի հաւատացած էի թէ՛ պ. Շանշեանց աւելի լաւ կա-
րող է խորհիլ քան թէ՛ ես, որ արդէն յալիշտակուած
էի զանազան մտածումներով և գոհեց թէ մոռնայի թէ
ուր եմ և թնչ կըխօսիմ: Խանդավառ էր Ժողովուրդն,
որուն վաղուց ծանօթ էի ես, բայց շատացաւ միայն
պատարագ տեսնելով, պատարագ, որ մատուցի արտա-
սուօք այն սեղանին վրայ, որոյ բարձրութենէն, աշա-
կերտութեանս ժամանակ քարոզ խօսած էի, քաջալե-

րուելով ներսէս Երաշնորհ Հայրապետէն, որ հայրական գորովանօք ունկնդրում էր մեր թոթովանքներուն:

Պ. Շանշեանց ապսպրած էր իմ մի սիրելի ընկերիս և ժամադիր եղած տեսակցիլ, քաղաքէն բաւական հեռի, Աւագ-խանի այգւոյն մէջ: Նշանակած ժամին նրստած էինք ծառերու տակ և կարծելով թէ իսպառ առանձնացած ենք, և սակայն տեսանք որ ոստիկանութեան մի հայ պաշտօնեայ հեռուէն դիտելով անցաւ: Զր վրդովեցանք բնաւ: Մեր տեսակցութեան նիւթն էր Սոոյ կաթողիկոսութիւնն, որուն համար պ. Շանշեանց կարեւոր դատած էր համառօտիւ աւանդել ինձ իւր համոզումն և պարտաւորել, որ աշխատիմ այդ մասին:

Սուրբ պարտք եմ համարում նոյնութեամբ արձանագրել այստեղ իւր աւանդածն, որ է միանգամայն նաև իմ համոզումս, ինչպէս որ շատ տարիներ առաջ յայտնած եմ *եկեղեցական պատմութեանս* մէջ:

Ահա պ. Շանշեանցի աւանդն. —

«Հայոց եկեղեցին գլխից մինչև ոտք ժողովրդական եկեղեցի է: Նա իւր շահն չէ բաժնած երբէք ժողովրդեան շահէն: Նորա յատկանիշն է՝ լալ ընդ լացողս և խնդալ՝ ընդ խնդացողս: Նորա վիճակն կապուած է Ազգի պատմական վիճակի հետ: Բաժանուեցաւ Հայոց տէրութիւնն, բաժանուեցաւ և Հայոց կաթողիկոսական իշխանութիւնն: Մարմնաւոր իշխանութեան անկեդրոնութիւնն ծնաւ անկեդրոնութիւն հոգևոր իշխանութեան: Այս տեղէն ծագեցան զանազան կաթողիկոսութիւններ՝ Սոոյ, Աղթամարայ և այլն: Սոոյ կաթողիկոսին անկախութիւնն անցեալումն վնասակար չէր հայոց եկեղեցւոյն, իսկ նորա անկախութիւնն ներկայումս ամենակարեւոր է Ազգի արդեան վիճակի վերանորոգութեան ժամանակ: Անկախութիւնն այն ժամանակ միայն վնասակար է որեւիցէ Աթոռոյ, երբ կաթողիկոսական իշխա-

նութիւնն գործ է դնում մասնաւոր նպատակաւ և ոչ քրիստոնէական սիրոյ տարածման համար: Հայոց աթոռների կաթողիկոսներն միշտ յարաբերութիւն ունեցած են իրար հետ, իբրև եղբայր՝ եղբօր հետ և ոչ իբրև հրամայողներ ստորադասելոց հետ: Հոգևոր իշխանութեան կեդրոնացումն միշտ յառաջ եկած է բարեպաշտութեան նուազութենէն և լոկ արտաքին անուանական քրիստոնէութեան մոլտ գտնելէն: Այս ժամանակումն է, որ միշտ միակերպութիւնն շփոթում են միութեան հետ: Այլ է ներքին միութիւնն, այլ է արտաքին միակերպութիւնն, որուն զոհում են առաջինն:

Ամեն կաթողիկոս հայրական և եղբայրական սիրոյ միջնորդ է միայն և ոչ երբէք իշխան որեւիցէ փոփոխութեան եկեղեցւոյ մէջ, զի ամենայն փոփոխութիւն կորստական հետևանք ունի և տանում է Ազգն դէպ ի կործանումն: Վասն զի ամենէն աննշան փոփոխութիւնն իսկ դառնում է ծանրակշիռ իւր հետևանքներով, ինչպէս է Գէորգ կաթողիկոսի փոփոխութիւն մսւծանելն եպիսկոպոսական երդման մէջ ¹⁾: Հայոց կաթողիկոսն ընտրւում է Ազգէն, միմիայն պահելու և պաշտպանելու ամեն ծէս և արարողութիւն և ոչ երբէք փոփոխութիւն մուծանելու առանց՝ գիտութեան համօրէն Ազգին: Եպիսկոպոսի երդման փոփոխութիւնն կարող է առաջնորդել՝ քահանայի երդման փոփոխմանն և ո՛ւր կը հասնի վերջն: Ամեն կաթողիկոսի պէտք է որ յայտնի լինին այն դարաններն, որ թշնամիներն լարած են և լարում են հայոց եկեղեցւոյ կործանման համար: Զարմանում ենք

¹⁾ — Ահնարկութիւն է այն նորահնար եպիսկոպոսական երդման, որուն մէջ Սոոյ Աթոռն նկատուած էր *հետտեալ եւ հերձեալ*. և բարեբաղդաբար մահացաւ ս. կաթողիկոսի մահուան հետ: Ճեմարանն բաւական է իւր յիշատակի անմահութեան համար:

Գէորգ կաթողիկոսի և իւր հետևողաց վրայ, որ աշխատում են Սսոյ կաթողիկոսութիւնն ոչնչացնել:

Անհասկանալի է նոյնպէս Պօլսոյ Ազգային ժողովոյ անտարբերութիւնն և անմեկնելի իւր բռնած ճանապարհն այս մասին: Այս խնդրոյն համար եղած անտարբերութիւնն սպառնում է բոլոր ազգային շահերուն և ազգայնութիւնն ջնջելու: Եթէ չունենայինք Սսոյ կաթողիկոսական Աթոռ, ներկայումս պարագաներն կը պահանջէին ստեղծել այգալիսի Աթոռ, որ ներկայ բարեփոխութեան ժամանակ անկախ լինէր գործելու մեր բարոյական վերակենդանութեան համար:

Վէձիս ¹⁾ գիւղի մենաւորութեան մէջ սոյն բարձր

¹⁾ — Քանիցս յիշուած է սոյն գիւղն կենսագրականիս մէջ, ուստի հարկ եմ տեսնում մի քանի խօսք ասել իւր մասին: Այս գիւղն Վրաստանի աղնուական Շանշեանցի հօր կալուածն էր և բնակիչներն ճորտ էին, ստրուկէ Հետեապէս հօր մահէն զկնի՝ Պ. Շանշեանցի ժառանգութիւնն էր, որովհետև իւր եղբարքն ուրիշ բաժիններ ունէին իրենց համար: Թիֆլիսէն 15 վերստ հեռիէ այս գիւղն: Պ. Շանշեանց, երբ առաջին անգամ այցելում է այդ գիւղն, Պետերբուրգէն եկած ժամանակ, բնակիչներն շատ ուրախանում և պատում են: Մի օրը (բանդի բնակչաց մէջ մահմետականներ ևս կան) դիմում է Պ. Շանշեանցին և հրաման է խնդրում մի ամուսնութեան (նիքեահի) համար. վասնզի այս իրաւունքն ընդհանուր էր ամեն ճորտատէրներու համար: Մօլլան բերած է լինում նաև նիքեահի տուրքն: Պ. Շանշեանց, ոչ միայն տուրքն չէ ընդունում, այլ յայտնում է թէ՛ արդարև ամենքս Աստուծոյ որդի ենք, բայց ես աշխարհական եմ, ձեր հոգևորականն միայն իրաւունք ունի այդ բանին մէջ: Այս դէպքէն զկնի ազատագրում է նա իւր ճորտերն, կալուածական իրաւունքն միայն իրեն վերապահելով: Այս է որ գովում են ամեն կենսագրիչներն, վասնզի ոռոսական պետութեան Ազատարար կոչուած Աղէքսանդր կայսեր հրամանաւ կատարուած ճորտերու ազատագրութիւնն

խնդիրներով զբաղուած էր Պ. Շանշեանցն. իսկ թէ քնչ արին և քնչ են անում ցարդ մեր պատրիարքներն ու վարչութիւններն Սսոյ կարևոր Աթոռոյն նկատմամբ՝ սարսուռ է զգում մարդ խօսիլ այն ազգասպան կարճատևութեան վրայ, որով զինուած ուխտեալներ կան պարզ վանահայրութեան վերածել Սսոյ կաթողիկոսութիւնն, այսինքն իսպառ կործանել:

Պ. Շանշեանց, իբրև Քրիստոնէական եկեղեցւոյ պատմութեան քաջահմուտ գիտնական և հայոց եկեղեցւոյ սիրով վառուած ընտիր զաւակ, իւր դաստիարակութեան պաշտօնէն դատ, յատկապէս իւր մտախոհութեան առարկայ արած էր մայրենի եկեղեցւոյ կրօնական ազատութիւնն և Հայրապետութեան անկախութիւնն: Այս նպատակաւ գործակցած է նա այն կանոնադրութեան խմբագրութեանն, որ Մատթէոս ս. կաթողիկոսն առաջարկած է կառավարութեան ի հաստատութիւն, ինչպէս յիշում է նաև Իգմիրեանց իւր խօսած դամբանականին մէջ: Այս նպատակաւ ոռոսերէն

շատ տարիներ յետոյ է Շանշեանցի շնորհած ազատագրութենէն: Այս գիւղականաց նկատմամբ այսպէս է գրում պ. Եւանգուելեանց: «Պ. Շանշեանց, վերջին տարիներս առանձնացած, ապրում էր սոյն գիւղին չափաւոր եկամուտովն, որոյ մի մասն ևս բաշխում էր տեղւոյն կարօտելոց: Վէձիսի շրջականերէն շատ հեռի ևս հնչում էր Շանշեանցի անունն և ամեն օր անպակաս էին նորա բնակարանէն մօտաւոր և հեռաւոր գիւղացիներն, որոնք դիմում էին բժշկական օգնութիւն խնդրելու, որոց օգնում էր Շանշեանց իւր օմէօպատեան դեղարանով և ձրի դեղերուն հետ առողջապահական անգին խրատներ ևս տալով վերադարձնում էր: Նա գիւղացւոց բարերարն, բժիշկն, խորհրդատուն և դատաւորն էր: Սիրում և յարգում էին. պատկառում էին նորա առաջ և ամենքն նորա դատաստանին դիմելով, անպայման կերպիւ ընդունում էին նորա վճիռն»:

Թարգմանած է Եղիշէի պատմութիւնն ¹⁾ յաղագս նահատակութեան Վարդանանց: Այս ժողովրդասիրական ոգով պաշտպանած է նա համարուեստաւորաց նահապետական իրաւունքներն իւր ռուսերէն Համքեար ²⁾ անուն հրատարակութեամբ: Սոյն նպատակին նուիրուած են իւր ընտիր հեղինակութիւններն — Զրիստոնէական ուսումն Հայաստաննայց եկեղեցւոյ, ուսումն պարտուց: Թողունք իւր ինչ ինչ հրատարակութիւններն հայ և ռուս պարբերականաց մէջ:

Ակներև է ահա, որ Պ. Շանշեանց ջրիստոնէական ճշմարիտ զարգացման և մայրենի եկեղեցւոյ կրօնական ազատութեան և անկախութեան մէջ էր տեսնում ամեն տարերք ազգային ինքնուրոյն գոյութեան և յառաջագիծութեան: Նորա համար ինչ որ կարևոր էր եկեղեցւոյ՝ կարևոր էր Ազգի: Նորա միտքն համակուած էր ազգային վիճակի մտածութեամբ: Ինչ որ չէին տեսնում հայ պաշտօնական մարմիններն՝ նա տեսնում էր, և տեսնում էր շատ հեռուէն: Ինչ որ չէին խորհում Աթոռներու վրայ նստողներն, նա խորհում էր իւր գիւղական մենաւորութեան մէջ: Նա շատ բան աւանդած էր յաշակերտութեանս, շատ բան աւանդեց նաև եպիսկոպոսութեանս ժամանակ, որոց կարգէն է Սոյ իւթողիկոսականն: Թիֆլիսէն մեկնելու օրս կայարան եկած էր, եկած էին և շատերն, բայց նորա գալն ուրիշ տրպաւորութիւն ունէր ինձ վրայ. ինչպէս եղաւ և բաժանումն ջերմ գգուանքով և հոգեշունչ խօսքերով:

¹⁾ — Եղիշէի Թարգմանութեան ընդարձակ յառաջաբանն մի սքանչելի նկարագիր է նոյն դարու ջրիստոնէութեան վիճակի, թէ՛ ընդհանրապէս և թէ՛ մասնաւորապէս հայոց նկատմամբ: Աւելի կարող էի խօսիլ այս մասին, եթէ ռուսերէն Թարգմանութիւնն մօտս ունենայի:

²⁾ — Պ. Պեօշեանցի հայերէն Թարգմանութեամբ ևս հրատարակուած է:

Պ.

Պ. ՀԱՆՇԵԱՆՑ ՎԷՉԻՍ ԳԻՒՂՈՒՄ. — ՀԻՒԱՆԳՈՒԹԻՒՆՆ. — ՄԱՀՆ ԵՒ ՅՈՒՂԱՐԿԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆ. — ԻՄ ՎՇԱԿՑԱԿԱՆՆ. ԽՈՐՀՈՐԴ ՄԱՀԱՐՁԱՆ ԿԱՆԳՆԵԼՈՒ ԵՒ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԼՈՒ. — ԻՄ ՎԵՐՋԻՆ ԽՕՍԳՆ. — ԻՐ ԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆ Դ ՂԱՐԱԲԱՂ

Սոյն բաժանումէն զկնի անցան տարիներ, անցան շատ անցքեր, կատարուեցան կաթողիկոսական ընտրութիւններ, վերջին Ազգային ընտրութիւնն մեր վրայ մնաց, բայց յետոյ Տ. Մակար Սրբազանն կոչեցաւ ի կաթողիկոսութիւն: Թէ՛ ինչ էր խորհում Շանշեանց այս անցքերու նկատմամբ, որոշակի տեղեկութիւն չունէի, վասն զի ինքն սովորութիւն չունէր գրելու, իսկ թղթակիցներս շատ սակաւ բան էին գրում իւր մասին: Միայն հաղորդում էին թէ՛ բոլորովին առանձնական կեանք է վարում Վէճիս գիւղում, փոխած է իւր սնունդաւորութեան եղանակն. կաթն ու մածունն, իւղն ու պանիրն, սիսեռն ու լուբիան ընտրած է իրեն համար կերակուր: Փայտ շատ ունի ձմրան համար, բայց վառում չէ, զի աւելի ախորժում է ցրտէն: Գրում էին թէ՛ մի օր գողերն իւր տան վրայ, փոքրիկ գնդակներով լցուած ատրճանակ են պարպում, բայց նա անվրդով խօսում է իրենց թէ՛ ինչ պէտք է այդպիսի վարմունք. անշուշտ ձեր ուզածն փող է (դրամ). ահա ձեզ փող ասելով՝ տալիս է իւր մօտ գտնուած թղթադրամներն: Աւագակներն անգամ շուարած՝ իրարու հարցնում են՝ ինչ տեսակ մարդ է այս մարդն: Այս դէպքն է, որ հարևանցի լիշում է պ. Իգմիրեանց դամբանականին մէջ. «նա մինչև անգամ քաղցրութեամբ հանդիպում էր իւր տուն մտած գողերին, ներողամիտ լինելով նրանց պակասութեան»:

Այսպիսի մենաւորական կենաց մէջ հիւանդանում է նա, գիւղէն բերւում է Թիֆլիս ի տուն Սահակեանց Տ. Սահակի, որ ի Գերմանիա մանկավարժութիւն ուսած էր, բայց սիրում էր ուսանիլ նաև Շանշեանցէն, որ շատ անգամ այցելում էր այս քահանայի տունն, ինչպէս մեր Երկնաւոր Վարդապետն այցելում էր Ղազարոսի ընտանեաց: Տ. Սահակի տան մէջ սփոփանք է գտնում Շանշեանց իւր կենաց վերջին օրերում. դարմանւում Մայսուրեանց բժշկապետէն, որ իւր աշակերտն էր, հոգացւում է իւր միւս երախտագէտ աշակերտէն և իմ ընկերակցէս՝ Գրիգոր Տ. Յարութիւնեանցէն:

Տ. Սահակի յարկին տակ կնքում է Շանշեանց իւր երկրաւոր կեանքն, խաղաղ հոգւով, գոգցես քնացած (ինչպէս գրում էր ինձ քահանայն), երեկոյեան ժամն 2-ին, մարտի 9-ին 1889 և նոյն ամսոյ 12-ին, կիւրակի օրն, զկնի ս. պատարագին թաղւում է Վանքի Մայր եկեղեցւոյ գաւթում:

Յուզուած բազմութիւնն ունկնդրում է ս. առաջնորդի, Գ. Իզմիրեանցի դամբանականներուն և նոյն իսկ օրն բարեմիտ անձինք խորհուրդ են յղանում հանգանակութեան դիմել, արձան կանգնել և նորա կենսագրութիւնն հրատարակել՝ ներկայ և ապագայ սերնդի սրտումն նորա յիշատակն յաւերժացնել, որոյ նոյն իսկ դադաղն սոյն խօսքերով է կնքւում. — Առաքինութեան միակ աստղն մեր փճացած ժամանակում, — բարի, հաւատարիմ, որոշ համոզմունքի տէր, վերին աստիճանի բարոյական մարդ, — յարգում ենք տաղանդն, վիպասանն, սիրում ենք քանաստեղծութիւնն, բայց խոնարհում ենք մեր գլուխն մարդու առաջ, ճշմարիտ, անկեղծ, համոզմունքի տէր եւ բարի մարդու առաջ. — նրա հոգին ներշնչուած էր մի առանձին աս-

տուածային շնորհքով. — առանց սովորական պսակնեւորու, նա ինքն ըստ ինքեան պսակ էր մեզ համար եւ անթառամ պսակ էլ մնալու է մեր սերնդների համար. — իբրեւ բարի, առաքինի հայ քրիստոնեայ ապրեց եւ գործեց պ. Շանշեանց, միշտ եւ հանապազ հայաստանեայց եկեղեցւոյ դրօշակն բարձր պահելով, նոյն հաւատովն, նոյն համոզմունքներին հաւատարիմ հոգւով կնքեց նա իւր երկրաւորն:

Պ. Շանշեանցի մահուան լուրն և յուղարկաւորութեան ու թաղման նկարագիրներն հասան ինձ այն ժամուն, երբ լուսամտի առջև նստած նայում էի ձիւնով ծածկուած ծառերին: Կարգացի ու լացի. շատ լացի և ապա հետեւեալն գրեցի պ. Իզմիրեանցին. —

«Սիրոս վշտահար, աչքս յարտասուս, գրիչ կառնում ձեռքս շնորհակալութիւն մատուցանել Զեզ՝ թէ Զեր խօսած դամբանականին համար և թէ այն վսեմախոհ արթնութեան, որով հոգացած էք մեր անմահ և ամենասիրելի Պետրոսի Շանշեանց երկրաւոր մնացորդն ամփոփել Վանքի Մայր եկեղեցւոյ գաւթում:

Ապրիլն ամեն հեղինակներն և մասնակիցներն այդ արժանավայել տնօրէնութեան:

Գիտէք արդէն, սիրելի, որ պ. Շանշեանց իւր հոգւոյն մէջ կը կրէր Հայոց բաղմադարեան և բաղմաչարչար եկեղեցին. այդ եկեղեցւոյ սիրովն կրվառէր, այդ եկեղեցւոյ շրջովն կը շնչէր: Նա մի կենդանի զոհ, մի կենդանի նահատակ էր այդ եկեղեցւոյն և ի հարկէ՝ ինչպէս որ մահն ոչինչ էր նորա համար, նոյնպէս և ուր մեռնիլն կամ ուր թաղուիլն. սակայն անհրաժեշտ պէտք էր մի այդպիսի ժողովրդային գնահատութիւն, որ իւր մեծ կարևորութիւնն ունի:

Աստուածասէրն և մարդասէրն Շանշեանց արդարեւ երկար ժամանակէն ի վեր մեկուսացած էր, բայց նոյն իսկ այդ մենաւորութեան մէջ նորա քրիստոնէա-

կան խաղաղ հոգին, նորա անաշխարհասէր բարձրախոհ կեանքն, մի երկնատիպ օրինակ էր իւր բոլոր բարեկամներուն համար, նա մանաւանդ աշակերտներուն, որոնք կը տեսնէին և կը զգային թէ՛ իրենց դաստիարակն մի հասարակ մահկանացու չէ, այլ «Այր մի, առաքեալ յԱստուծոյ», որ կոչուած է արծարծել Հայ պատանեկութեան սրտին մէջ այն սիրոյ հուրն, որով վառուած էին երկնաւոր Վարդապետի աշակերտներն, վառուած էին Աւոյններն ու Վարդաններն:

Մենք կը հաւատանք անշուշտ, որ դարուց ի դարս անշինջ պիտի մնան ազնիւ Շանշեանցի անունն ու յիշատակն Հայոց տարեգրութեան մէջ, ինչպէս որ ամառն էն այն Փրկչի դպրութեան մէջ, որոյ ճշմարիտ խաչակիրներէն մին էր ինքն հեզն, խոնարհն և մաքրակենցաղն Շանշեանց: Գիտենք որ ներկայ և ապագայ սերունդն միշտ պիտի լայ, միշտ պիտի մորմոքի, երբ լիշէ թէ՛ ինչ էր Պ. Շանշեանցն իւր ժամանակի հայութեան համար և ինչ կարող էր լինիլ, եթէ չըստիպուէր իւր կենտոյ մի մեծ մասնառանձնութեան մէջ անցնել, ուր սահեցան, սրացան իւր տարիներն ի յաւիտեականութիւն՝ նման այն մենաւոր և ականակիտ վտակին, որոյ խոխոջանաց մրմունջն միայն կը բարձրանայ երկինք, որոյ զուարթարար ջուրն կը հոսի ի ծով և հազիւ ուրեմն անցորդներ պատահամբ կը զովացնեն իրենց պասուքն:

Ահ, այսպէս սահեցաւ անցաւ այն լուսասփիւռ կեանքն, այն լուսատու ճրագն, զոր Նախախնամութեան ձեռքն դրած էր հայոց կրթական աշտանակներու կամ ամբիոններու վրայ, բայց հիւանդոտ աչքով խաւարասէրներն չըկարացին տանիլ և անմեղ սերունդն լուսէ զրկեցին:

Դարերն պիտի ծնին արդեօք հայ պատանեկութեան ու հասարակութեան համար նոյնպիսի իմաստուն

և առաքինի դաստիարակներ ու առաջնորդներ:— Աղօթենք, որ գլխայ Աստուած Հայ ազգին: Արտասուաթոր աչօք. Մ. Ն. Մ.: (Նոր-դար 1889 ապրիլ 26.):

Սոյն վշտակցականն ղրկելէն զկնի՝ գիր առի Թիֆլիսէն թէ՛ Պ. Շանշեանցի յարգողներն՝ նորա յիշատակն յաւերժացնելու համար, իբրեւ տիպար ճշմարիտ քրիստոնէի և հասարակութեան ազնիւ և ընտիր գործիչի, ընտրած են մի մասնաժողով, որ պիտի հոգայ հանգուցելոյն շիրմին վրայ մի շքեղ և վայելուչ մահարձան կանգնեցնել և կենսագրութիւնն հրատարակել:

Այս առթիւ մասնաժողովի ազնիւ նախագահն՝ պ. Մարկոս Եսայեան Դոյուխանեանց, մեր Ղարաբաղցի անմոռանալի բարեկամն՝ յատկապէս գրած էր ինձ թէ՛ կարեւոր դատուած է, որ կենսագրութիւնն ես պատրաստեմ: Շատ ցաւում եմ, որ թերի գտնուեցայ՝ ինձ բաժին ընկած սուրբ պարտքն ժամանակին կատարելու: Սինչեւ բարեխորհուրդ մասնաժողովն վաղուց կանգնած է մահարձանն, ¹⁾ ես տակաւին նոր պատրաստեցի կենսագրութիւնն: Ի՞նչ արձանագրուած է արդեօք յիշատակարանին վրայ. չըգիտեմ, որ այստեղ օրինակեմ: Սակայն անսպառ երախտագիտութեանս զգացումն բռնադատում է, չըշատանալ միայն կենսագրականաւն,

¹⁾ — Արամի բացման օրն պատարագում է սիրելի աշակերտս Տ. Սահակ եպիս. Խապայեց, լուսարարապետ Առաքելական Աթոռոյ ս. Երուսաղէմի և խօսում է մի սրբառաջարժ արձանական, շեշտելով իմ բացակայութիւնն և իւր անակնկալ ներկայութիւնն, Էջմիածնէն վերադարձին:

Ցաւում եմ, որ թղթակիցներս միայն յիշած էին և ոչ հաղորդած արձանականին զէթ համառօտագրութիւնն, որ շատ պատշաճ կը լինէր այժմ կենսագրականին մէջ ամփոփել:

այլ սրտիս խորքէն քանի մի խօսք ուղղել սիրելի դաստիարակիս, որ ինձ համար միշտ կենդանի է, ո՛չ միայն հոգևով, այլև իւր բարեհամբոյր պատկերով, որ միշտ տեսած եմ ընդ լուսով արեգական և ո՛չ ի ծածկիլն ընդ հողով:

«Մարդասէր դաստիարակ. սիրեցիր աշակերտներդ Յիսուսի նման, ինչ որ խօսքով ուսուցիր, կեանքովդ հաստատեցիր: Սիրեցիր եկեղեցիդ Մեսրոպի և Սահակի նման՝ Աստուածաշունչ Գրոց անմահ հոգւոյն մէջ հռչակելով եկեղեցւոյ կենդանութիւնն ու անմահութիւնն: Սիրեցիր ազգդ՝ Վարդաններու նման՝ խոստովանելով ճշմարտութեան յաղթանակն՝ Աստուածային օրինաց համար նահատակութեան մէջ, իսկ ազգաց ազատութիւնն՝ ճշմարտութեան սիրոյն մէջ:

Աստուածասէր դաստիարակ, շարունակ կրկնեցիր թէ՛ մարդոյ երջանկութիւնն Աստուծոյ մէջ է. աշխարհըս պատերազմն և առաքինի մարդն՝ միշտ պատերազմի մէջ, ծանր զոհողութեամբ է ձեռք բերուում թանկագին յաղթանակն: Այո՛, դու զոհուեցար այս պատերազմին մէջ, բայց միշտ յաղթական մնացիր:

Հեղահամբոյր դաստիարակ, միշտ քարոզեցիր թէ՛ երբ մարդ կատարելութեան է դիմում, չէ նախանձում ընաւ այլոց բաղդաւորութեան, մեծութեան և արտօնաւորութեան, այլ ճշմարիտ հաւաստիութիւնն տեսնում է միայն առաքինութեան մէջ: Այո՛, կեանքովդ վկայեցիր, որ բուն փառասիրութեան միակ նպատակն է՝ բարձրանալ բարոյականութեամբ, զօրաւոր լինիլ ճշմարտութեամբ, սրտի բարութեամբ, հաւատով, սրբութեամբ և առաքինութեամբ:

Խմաստասէր դաստիարակ, երբէք չըլլափշտակուեցար մարդկային ձեռակերտներէն, շքեղապանձ ապարանքներէն, բարձրաբերձ բուրգերէն, և մի օր չեմ մոռցած

ասացիր նոյն իսկ եղբօրդ, երբ քանի մի յարկով տուն էր շինում, «Ձաքարիւ, քո շինածէդ աւելի շատ ու շատ բարձր լեռներ կան, ի՞նչ է այդքան ունայնասէր մտասանջութիւնդ»:

Բարոյախօս դաստիարակ, բացարձակ հաշակեցիր թէ՛ ճշմարիտ մարդոյ որոնած և փափաքած իշխանութիւնն է՝ իշխանութիւն բարոյական օրինաց, իշխանութիւն իւր անձին և կրից վրայ: Այո՛. իրօք հաստատեցիր, թէ՛ անհնարին է քեզ՝ սոյն բարոյական իշխանութիւնն փոխել աշխարհիս բոլոր իշխանութեանց հետ:

Լուսասէր դաստիարակ. ուրախութեամբ նուիրեցիր անձնդ ժողովրդի լուսաւորութեան, ջանացիր տարածել ճշմարիտ լուսաւորութիւն, հաստատել սրտերու մէջ՝ առաքինութեան կանոններ և բարոյական օրէնքներ: Այո՛, դու պատրաստ գտնուեցար մինչև անգամ կեանքդ զոհելու և այս ամենամեծ օրէնքն թաղաւորեցնելու համար, այն է ՍԻՐ ԱՌԱՍՏՈՒԱԾ և ՍԻՐ ԱՌԱՍՏՈՒՄ:

Դո՛ւ, ուսուցիչ սիրոյ, դո՛ւ, ուսուցիչ ճշմարտութեան, դո՛ւ, ուսուցիչ լուսոյ: Սրհնուած է յիշատակդ՝ Աստուծոյ սիրելիներու դպրութեան մէջ, օրհնուած է հայ ազգի դաստիարակութեան տարեգրութեան մէջ. օրհնուած է աշակերտացդ բերանով ու սրտով. օրհնուած է նոցա ծնողաց երախտագէտ բարբառով: Ա՛խ, միշտ յիշում եմ, երբ մի օր, այցելութեանդ ժամուն ¹⁾,

¹⁾ — Պ. Շանշեանց հրաժարուած էր Ներսիսեան դպրանոցի տեսչութենէն. իսկ ես ուսումնարանի սենեակս թողած՝ առանձին բնակարան վարձած էի և նոր մտած էի ուսուցչութեան ասպարէզն: Մայրս եկած էր գիւղէն երկու կրտսեր եղբարցս հետ, իմ կրթական խնամոց յանձնելու համար: Ազնիւ դաստիարակս լսելով մօրս և եղբարցս գալուստն՝ եկած էր այցելութեան: Ես արդէն մօրս շատ բան պատմած էի և երախտագէտ զգացումներով լցուած էր:

գողցես, մօրս ամօթխած լեզուն բացուեցաւ և ասաց.
«վարժապետ, միշտ Աստուծոյ լուսի ու շնորհքի մէջ
թաթաղուած մնա, որ Աստուծոյ շնորհքով զարդարում
ես աշակերտներդ»:

Քանի, քանի մայրեր այսպէս օրհնած են քեզ,
ազնիւ հայ, քանի քանիներ միշտ պիտի օրհնեն, քանի
որ կարգան կանանց սեռին ուղղուած Աստուծոյ շնորհքով,
որով պիտի կնքեմ այժմ կենսագրականդ, իմ
հաւաքած ծաղիկներուս հետ պսակ հիւսելով և կապելով
անմահ ճակատիդ, որ միշտ փայլեցաւ փառօք խաչին,
սիրով մարդկութեան, լուսով ճշմարտութեան և յուսով
անմահութեան:

«Սրբազան Հայր,

Պարոնայք,

Տիկնայք

Թոյլ տո՛ւք ինձ այսօր՝ հրաւիրել Ձեր ուշադրու-
թիւնն մի առարկայի վրայ, որ կենդանի կապուած է
կանանց լուսաւորութեան այս հոգևոր տաճարի հետ,
զոր Դուք այսօր գումարուած էք հիմնարկելու: Թոյլ
տո՛ւք ինձ այսօր խօսիլ այն ազդեցութեան վրայ, զոր
ունին կանայք մեր կենաց վրայ և որոց ձեռքն է, ո՛չ
միայն երեխայից ապագայն, ինչպէս ասաց Մեծն Նա-
պօլէօն, այլ և բոլոր մարդկութեան:

Կանանց ազդեցութիւնն կրկսի մեր մանկութե-
նէն և կը շարունակուի մեր բովանդակ կենաց մէջ:
Որո՞ւն կը յանձնէ բնութիւնն մեր կեանքն, եթէ ոչ
մայրական սիրոյն: Մարդն, որ Աստուածային Արարչու-
թեան զարդն է, յաշխարհ կուգայ՝ ամենատկար քան
համօրէն արարածները: Հազիւ թէ շունչ կառնու նա,
կը սկսի լայու ձայն հանել: Կարծես թէ վայր ընկած
է նա մի ամենամեծ բարձրութենէ: Նա կը ճնշուի
երկրի օդէն, շնչառութենէն և իւր նոր վիճակէն: Լա-

լով կաւետէ նա իւր գալուստն յաշխարհ, կը զարթու-
ցանէ կարեկցութիւն՝ բայց նա միայն կարող է սփո-
փել և հանդարտեցնել, ով որ ծնած է ցաւով և հե-
ծութեամբ: Ո՞վ կարող է քաղցր ժպիտ զարթուցանել
երեխային մէջ, եթէ ոչ մայրական ուրախութիւնն, գո-
րովն և բարեսրտութիւնն: Ո՞վ կարող է գուշակել ե-
րեխայի հոգևոյ զարմանքն. ո՞վ կարող է գգուել և լու-
սաւորել նորա խիղճն. եթէ ոչ մայրն:

Նայեցէք, թէ ինչպէս մայրն առ ինքն կը քարշէ
երեխայն՝ իւր գեղեցկութեամբն, առոյգութեամբն և
առաւել քան զամենայն իւր սրտովն: Մայրական համ-
բերութիւնը կը գոհացնէ, կը լցուցանէ երեխայի ան-
սահման հետաքրքրութիւնն: Մայրական սէրն կը պա-
հէ, կը պահպանէ մանուկն ամեն վնասակար բաներէ:
Մայրական սիրով կը թեթեւայ մանկան վրայ ունեցած
անչափ հոգացողութեան ծանրութիւնն. կամաց կամաց
մանկան և մօր իրարու հետ ունեցած խաղալու և խըն-
դալու ցանկութիւնը մի գեղեցիկ կապ կը լինի ման-
կան և մօր մէջ: Ամեն բանով կը կապուին նոքա իրա-
րու հետ, ինչպէս համաձայնութեամբ, նոյնպէս և
ընդդիմութեամբ: Եւ սոյն մայրական ձիրքովն, որ է
համբերութիւն և հսկողութիւն, բնութիւնն ինքնին
ցոյց կը տայ մեզ յայտնապէս, թէ՛ որո՞ւ հաւատացած
է մեր մանկութիւնը և ո՞վ է մեր երջանկութեան պատ-
ճառն:

Այո՛, Տեառք և Տիկնայք. մայրական ազդեցութիւ-
նը կը դրոշմէ իւր կնիքը մեր սրտի զգացմանց վրայ,
մեր մտաց վրայ, մեր կենաց վրայ: Մեր հոգևոյ վրայ
եղած այս մայրական ազդեցութիւնը մեր նախասահ-
մանութիւնն է, ինչպէս ասաց Մեծն Նապօլէօն. «Երե-
խայի ապագայն մօր ձեռքն է»: Շատ անգամ կասէր
Նապօլէօն, աւելի իւր մօրն է սլարտական, որ իւր կե-

նաց մէջ այնքան մեծութեան հասաւ: Մայրական ազգեցութեան տակ զարգացած բացուած են բանաստեղծական երևելի ոգիներ և հանճարներ—Բայրըն, Լամարթին, Անդրէ Եէնիէ, Հիւգօ, Երլէր և այլք: «Իմ մայրս տուաւ ինձ, իւր կենդանի ուրախութեամբ, ճաշակ գրութեան, ճաշակ զգացողութեան, ճաշակ բանաստեղծութեան» ասում է Գերմանացի երևելի բանաստեղծ Ռէոթէ:

Այո՛, Տեւորք և Տիկնայք, միայն մայրն կարող է տալ մեզ բանաստեղծութիւն և հոգի բարեպաշտութեան: Միայն նա կարող է տպաւորել մեր մէջ առաքինութիւն, և ուսուցանել մեզ, որ բարի անունը նախապատիւ համարինք գանձէ և հարստութենէ, Ազգի երջանկութիւնն՝ մեր անձի երջանկութենէն. սիրենք մեր ընկերներն, օգնենք տարաբաղդներուն, բարձրացնենք մեր հոգին առ Աստուած, որ է աղբիւր ամենայն գեղեցկութեան և բարութեան:

Ասացէք ինձ, ո՞վ դարձոյց զսուրբն Օգոստինոս առ ճշմարիտն Աստուած, եթէ ոչ իւր մայրն՝ սրբուհին Մոնիկ: Ո՞վ դաստիարակեց զսուրբն Ոսկեբերան, եթէ ոչ իւր մայրն: Ո՞վ հաստատեց զկեսարացին Բարսեղ փրկութեան ճանապարհի վրայ, եթէ ոչ իւր մայրն: Ո՞վ երեսայութեան ժամանակ եկեղեցի բերաւ զԱստուածաբանն Գրիգոր և Աւետարանը ձեռքը տուաւ՝ շօշափելու, նայելու և սիրելու, եթէ ոչ իւր մայրն, որ կարծես թէ կը փափաքէր, կը ցանկար, որ շօշափելով ու նայելով՝ աստուածային հոգին թափանցէ իւր զաւակի շիղերն, երակներն ու սիրտն: Ո՞վ ծնաւ ու զարգացոյց այն վեհ ու փափուկ Հայրենեաց զաւակներըն, այն առիւծի նման հզօր և գառան նման հեղձ Լարդանանց նահատակներն, եթէ ոչ մայրերն: Այս փափկասիրտ և փափկասուն մայրերն են, որոց զոհա-

բերութեան հոգին կը նկարագրէ մեզ քաղցրախօս Եղիշէն: Այսպիսի մայրերն են, որոնք կը ներշնչեն ոչ թէ այն անձուկ հայրենասիրութիւնն, որ միայն օտարն ատելու մէջ կը սահմանափակի, այլ սէրն անսահման, որ կը ծնանի մեր մէջ այն աստուածային զգացումն, այն եղբայրական համակամութիւնն, որ ազգի բոլոր անդամներուն կը տայ մի սիրտ, մի հոգի, մի միտք, մի կամք:

Միայն այսպիսի մայրերն կարող են ուսուցանել մեզ, որ մեր բնական աշխարհէն բարձրագոյն՝ կայ մի այլ աշխարհ, մեր հայրենիքէն բարձրագոյն՝ կայ մարդկութիւն և մարդկութենէն գերագոյն՝ մեր պաշտելու Առաջին և սուրբ Էակն՝ Աստուած: Ով որ իւր մանկութեան ժամանակ՝ դաստիարակ չէ ունեցած իւր մայրն, կարող է նա, այո՛, սրտի բնական շարժումով բարեպաշտութեան հասնիլ, բայց նորա առ Արարիչն ունեցած յարաբերութեանց մէջ կը պակսի, կարծես թէ, տեսակ մի ընտանեկան կապ, որ հիմն է քաղցր զգացմանց, վասն զի մայրական փափուկ զգացմունքն չէ զարթուցած նորա մէջ սէր առ Աստուած:

Եթէ աշխարհիս մէջ մի ճշմարիտ բան կայ, այն կանանց ազդեցութիւնն է մեր բոլոր կենաց վրայ: Այս ազդեցութիւնն կերևի որդիական սիրոյ և ամուսնական կապի մէջ: Մարդն կը խորհրդակցի իւր կնոջ հետ. կը հնազանդի իւր մօր կամքին, երկար ժամանակ կը կատարէ նորա կամքն, ևս և նորա մահէն զկնի, և իւր մօրէն ստացած համոզումներն այնպէս կարմատանան իւր սրտի մէջ, որ շատ անգամ կիրքերն ևս անկարող կը լինին յաղթել նոյն համոզումներուն:

Այո՛, Տեւորք և Տիկնայք, մի երկիր կարող է փոխել իւր օրէնքները, իւր կարգ ու կանոններն, բայց մի բան կայ, որ միշտ անփոփոխ կը մնայ կենաց մէջ,

այն է կանանց հօր ազդեցութիւնն մարդկանց բարուց վրայ: Կինը, թէ ազատ և թէ փակուած, միշտ կը պահպանէ իւր իշխանութիւնը մարդոյ վրայ: Վասնզի, նա՝ իւր սոյն իշխանութիւնն կը ստանայ մեր սրտէն և մեր կիրքերէն: Կանանց սոյն ազդեցութիւնն, իրենց լուսաւորութեան աստիճանին համեմատ, կը լինի շատ կամ սակաւ օգտակար, աւելի կամ նուազ արդիւնաւոր, նայելով թէ՛ որչափ յարգանք կը տան նոցա մարդիկ: Կիներն, թէ ամուսին չլինին և թէ ստրուկ, միշտ իրենց կընմանեցնեն զմեզ, կամ ազատ, կամ ստրուկ: Կարծես թէ՛ բնութիւնը կապած է ո՛չ միայն մեր լուսաւորութիւնը՝ նոցա լուսաւորութեան հետ, այլ և մեր յարգանքը՝ նոցա յարգանաց հետ, ինչպէս և մենք կը կապենք մեր երջանկութիւնը նոցա առաքինութեան հետ: Այս է յաւիտենական արդար օրէնքն, ուր կինն անարգուած է, այնտեղ մարդն ևս կընկնի անարգութեան վհի մէջ: Իսկ ուր կինն կընթանայ լուսոյ և ճշմարտութեան ճանապարհաւ, այնտեղ մարդն ևս իւր նշանակութիւնն կը ստանայ:

Այս խօսքերս ճշմարտելու համար դարձնենք մեր աչքերն դէպի քրիստոնեայ և ոչ-քրիստոնեայ ազգերն: Ո՛ւր պահած է մարդն իւր պատիւն: Ո՛ւր ծաղկած և զարգացած են հասարակութիւնք գիտութեամբ և արուեստիւ, եթէ ո՛չ այնտեղ, ուր կինն ամուսին է և ո՛չ թէ գերի կամ ստրուկ. ուր հաստատուած է գերդաստան և ո՛չ կանանոց. ուր կինը՝ մայր է, ուր ամուսնութիւնը՝ սուրբ կապ է և ո՛չ թէ ստրուկներու առուտուր:

Մարդ զո՛ւ, որչափ կամիս օտարաց մօտ արդար ձեւացիր, և աղքատաց մօտ՝ ողորմած. եթէ չես սեպհականեր քո կնոջ իրեն վայելուչ յարգանքը, կարող չես հոգեկան սէր պահանջել քո կնոջմէն քեզ՝ և քո որդւոց համար:

Զրկայ այնպիսի ազգ, որ ունենայ ճշմարիտ կրօնք ու սիրէ զայն և չխոստովանի կանանց ազդեցութեան մեծ նշանակութիւնն: Ժշմարիտ կրօնքը կը տարածէ լուսաւորութիւն, կը հաստատէ ամուսնութիւն, կը հաստատէ ընտանեկան կեանք, յորմէ կախեալ է ընկերական, միաբանական ու ազգային կեանքը: Վասն զի գերդաստանի մէջ միայն կը ծնին և կաճին բարոյակաւնութիւն, համոզմունք, առաքինութիւնք, միով բանիւ ամենայն մեծաձնութիւնք և արժանաւորութիւնք մարդկային ազգի: Իսկ ընդհակառակն, ուր չըկայ ընտանեկան կեանք, ուր չըկայ ամուսնական սրբութիւն, ուր չըկայ կնոջ սուրբ ազատութիւն, ուր տիրած են բազմակնութիւն և ամուսնական անհաւատարմութիւն, այնտեղ թշուառ և անլոյս է ազգի վիճակն, այնտեղ անբարոյականութիւնը ճարակած է մարդոյ բնակարանին մէջ, այնտեղ մեռած է մարդոյ հոգեկան կեանքը, մեռած են քաղցր զգացմունք, մեռած են խիղճն ու բանականութիւնն ու թագաւորած են միայն մարմնական հեշտախտութիւնք: Միայն ամուսնութիւնն, քրիստոնէական սուրբ ամուսնութիւնն է, որ կը հալածէ մեղքերը և կը լուսաւորէ քրիստոնէի տունը:

Կըցանկա՛ք և կամի՛ք, Տեսորք և Տիկնա՛յք, իմանալ՝ թէ ամենէն աւելի ի՞նչ է պակաս մեր հայրենեացն ու ազգին. — հոգի զոհաբերութեան, հոգի մեծանձնութեան, հոգի ազգասիրութեան: Մենք ունինք վաճառականներ և գրագէտներ, ունինք իշխաններ և աստիճանաւորներ. բայց մարդիկ շատ սակաւ. և աւելի սակաւ՝ հայրենասէրներ: Այս բանիս, եթէ ո՛չ միակ, գէթ գլխաւոր պատճառն այն է, որ չունինք մայրեր: Ո՛չ, կան մայրեր, բայց ճշուած են նոքա նիւթական հոգսերով, խեղդուած են նիւթապաշտ կեանքով: Զրկան այն մայրերն, որք կարողանային դաստիարակել իրենց զաւակ-

ներն՝ Քրիստոսի հոգևով, զոհաբերութեան և անձնուիրութեան հոգևով, սիրով առ Աստուած և առ ընկերն: Չրկան այն մայրերն, որք կարողանային իրենց հոգևոր ծննդեամբ բազմացնել Աստուծոյ և հայրենեաց զաւակներ, ինչպէս իրենց մարմնաւոր ծննդեամբ կրթազմացնեն մարդկային ազգը: Մայր և կին լինելու համար՝ բաւական չէ միայն լինիլ տնտես, հրամաններ տալ ծառաներուն և աղախիններուն և հոգալ միայն նիւթական բարօրութեան համար: Պէտք են այս ամենն, բայց միայն սոցա մէջ չէ կայացած նոցա կոչումն: Կանանց գլխաւոր կոչումն է՝ սիրել, աղօթել, մխիթարել: Նոցա կոչումն է՝ կրթել և առաջնորդ լինել իրենց զաւակներուն, և այս շնորհքը յատկապէս կանայք միայն ունին և նոքա կարող են լիովին կատարել:

Իւր մեծ կոչումն արժանապէս կատարելու և իւր ամենազօր ազդեցութիւնն ազգի բարուց վրայ պտղաբեր և շահաւէտ գործելու համար՝ երեք բան հարկաւոր է կնոջ — առաջին՝ լուսատրութիւն, երկրորդ՝ լուսատրութիւն, և երրորդ՝ դարձեալ լուսատրութիւն: Հարկաւոր է կնոջ միտքը զարգացնել գիտութեանց մէջ և պատրաստել իւր ամուսնոյ խորհրդներուն և զաւակաց ուսման մասնակից լինելու: Լուսաւորութիւնն կապ է ամուսիններու մէջ, իսկ տգիտութիւնն՝ արգելք: Լուսաւորութիւնն մխիթարութիւն է, իսկ տգիտութիւնն՝ հալածիչ մխիթարութեան: Տգիտութիւնն կրճանի հազար տեսակ պակասութիւններ և հազար տեսակ մոլութիւններ, ու մոլութիւններ կանանց համար:

Ասացէք, ինչո՞ւ համար այս ինչ կինը կրմեռնի ձանձրութենէ ու սրտնեղութենէ. — վասնզի զուրկ է լուսաւորութենէ: Ինչո՞ւ համար այն ինչ կինն պճնամոլ է և ունայնասէր. — վասնզի զուրկ է լուսաւորութենէ: Ինչո՞ւ այն ինչ կինը, ունայն և չնչին բաներ գնելու հա-

մար, չընայեր իւր ամուսնոյն ամսական աշխատանքն. — վասնզի զուրկ է լուսաւորութենէ, օտար է մտաւոր և բարոյական աշխարհի համար, զուրկ է իւր պարտուց ճանաչողութենէն, որպէս մարդ, որպէս անդամ ազգի, որպէս անդամ եկեղեցւոյ: Կանանց կրթութեան անհոգութիւնը մեր հայրերու համար աններելի էր, իսկ մեզ համար՝ անշուշտ դատապարտելի, մեզ համար, որ կրթանք թէ իգական սեռի լուսաւորութիւնն աւելի նշանաւոր է քան արականին: Վասնզի օրօրոցէն մինչև ի գերեզման, կանանց ազդեցութեան տակն ենք մենք, վասնզի կրթանք, որ կանանց լուսաւորութեան համար հոգալով՝ կը հոգանք մեր սեպհական լուսաւորութեան համար: Ով որ փրկարար և արժանաւոր մտքեր կրներշնչէ կանանց, նա մի հարուածով կօչնչացնէ մեր չնչին կիրքերն ու կորստական ցանկութիւններն: Կանայք որքան գերազանց լինին, այնքան արժանաւոր կը լինինք և մենք, և երբ նոքա մեզ կերջանկացնեն, ինքեանք ևս յայնժամ երջանիկ կը լինին:

Տիկնայք, դուք որ պատճառ էք կանանց լուսաւորութեան այս մեծ գործին, դուք, որ այսպէս համեստութեամբ սկսաք այսքան նշանաւոր գործը, կրթաք արդեօք, որ դուք կուտաք ազգին նոր հոգի և նոր կեանք. այն ազգին, որ անշուշտ անջինջ կը պահպանէ իւր սրտի խորոց մէջ ձեր անուաններն ու յիշատակն: Վասնզի, Աստուածածնի Աւետման այս մեծ աւուր մէջ, աւետեցիք հայրենի երկինքն՝ Ղարաբաղին և Հայաստանին, թէ այս օրէն բացուած է հայ աղջկանց համար՝ ճանապարհ լուսաւորութեան, որ կը տանի առ Աստուած, առ ազգն և առ ապագայ կեանքն, ցոյց կը տայ կենաց նպատակն և դէպ ի նոյն նպատակն դիմելու անմոլար ուղին:

Տիկնայք, դուք ևս օրհնեալ լինիք այս օրէն կա-

նանց մէջ: Այս օրէն Տէրն Զեզ հետ է, լուսոյ և ճշմարտութեան ճանապարհի վրայ, ուր ցանկացաք դուք հրաւիրել այս փոքրիկ աղջիկները և որ պէտք է տանի նրանց առ մարդասէր Փրկիչն, որ իւր քաղցր ձայնով, տասն և ութ դար է, կրկոյն մանուկներն ասելով, «Թոյլ տո՛ւք մանկուոյդ գալ առ իս և մի արգելուք զգոսա, զի այդպիսեացդ է արքայութիւն երկնից»:

Սրբազան հայր ¹⁾, դուք, որ արթուն և անդադար ջանքով կաշխատիք մեր լուսաւորութեան համար, դուք, որ առաջին անգամ օրհնեցիք այս լուսաւորութեան գործը, ընդունելով զայն Զեր հովանաւորութեան տակ, դուք նոյնպէս՝ առաջին անգամ բացիք լուսաւորութեան ճանապարհ խղճալի որբոց համար, զորս այնքան սիրեց մեր վարդապետն, որ զինքն ներկայացուցիչներ ընտրեց երկրիս վրայ, դուք ևս երկու որբ աղջիկներ Զեզ որդեգիր ընտրեցիք յանուն Զեր վարդապետին, որ ասաց. «որ ոք ընկալցի զմանուկ մի այսպիսի յանուն իմ՝ զիս ընդունի»:

Քոյրեր, Զեր առաջ բացուած է այսօր նոր ճանապարհ լուսաւորութեան, որ պիտի առաջնորդէ ձեզ՝ ձեր պարտաւորութիւնը ճանաչել և ձեր սիրտն ու միտքըն դարձնել այս օրէն առ Աստուած, առ ազգն և առ ճշմարիտ կեանքն, որոյ լոյսն խաղաղ է և անանց: Դուք պարտիք ձեր աչաց առջև ունենալ այն բարեպաշտ կանանց պատկերներն, որոց համար Փրկիչն ասաց. «Մարթա, Մարթա, դու հոգաս և զբաղում իւրիք ըզբաղեալ ես, բայց սակաւ ինչ պիտոյ է, Մարիամ մասն բարի ընտրեաց, որ ո՛չ բարձցի ի նմանէ»:

¹⁾ — Ժամանակին Առաջնորդն՝ Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոս.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0339547

